

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

**ELMİ MƏNBƏLƏR
XXI TEZİSLƏR TOPLUSU**

**SCIENTIFIC SOURCES
XXI COLLECTION OF THESES**

ELMİ İŞ
Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELMİ MƏNBƏLƏR
XXI TEZİSLƏR TOPLUSU

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/XXI/TT//2025>

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

SCIENTIFIC SOURCES
XXI COLLECTION OF THESES

2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619

e-ISSN: 2708-986X

DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© aem.az

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Assoc. Prof. Dr. Sevinc VƏLİYEVƏ, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu /
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Üzvlər

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əziz SANCAR, Chapel Hill Şimali Karolina Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil
İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Prof. Dr. Şaiq İBRAHİMOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Əliəddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Rajeş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan

Prof. Dr. Dünya BABANLI, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyh Edebalı Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Rüşad RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, İqtisadi Siyasət İnstitutu /
Qazaxıstan

Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti /
Azərbaycan

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti /
Azərbaycan

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-
Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEVƏ, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya
İnstitutu / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Şəki filialı / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Büşra BİLAL, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam
Respublikası

Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti /
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti /
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti /
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevdə AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti /
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti
Mərkəzi / Rumıniya

Assoc. Prof. Dr. Şəlalə ZEYNALOVA, Azərbaycan Dövlət Aqrar
Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu /
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aliyə RZAYEVA, ARETN Təbii Ehtiyatlar İnstitutu /
Azərbaycan

Dr. Afaq ƏLİYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Dr. Billurə HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti /
Ukrayna

PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ

PhD Qəmər İSAYEVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairmen

Assoc. Prof. Dr. Sevinj VALIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers /
Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. İlham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature named
after Nizami Ganjavi / Azerbaijan

Members

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Aziz SANJAR, University of North Carolina at Chapel Hill / USA

Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of
Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova

Prof. Dr. Shaig IBRAHIMOV, Institute of Zoology of MSERA /
Azerbaijan

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada

Prof. Dr. Aliaddin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India

Prof. Dr. Dunya BABANLI, Azerbaijan State Oil and Industry University /
Azerbaijan

Prof. Dr. Jihan OZDEMIR, Bilecik Şeyh Edebali University / Turkey

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, Institute of Economic Policy /
Kazakhstan

Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Akbar AGHAYEV, Sumgait State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Fakhraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Meteorological Service Research Institute / Russia

Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia

Assoc. Prof. Dr. Nuralı CHALABIYEV, Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Bushra BILAL, Muhammad Ali Jinnah University / Pakistan

Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevda AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania

Assoc. Prof. Dr. Shalala ZEYNALOVA, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Fakhraddin AGHAYEV, Scientific Research Institute of Agriculture / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Institute of Natural Resources of MSERA / Azerbaijan

Dr. Afag ALIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Dr. Billura HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania /
USA

PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Müşfiq Çobanov

Azərbaycan Texniki Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>

mborcali@gmail.com

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində gürcü publisistikasında Azərbaycan mövzusu

Açar sözlər: *Azərbaycan, gürcü, yazıçı, mətbuat, əsər, publisistika, yaradıcılıq, dostluq, qaçaqçılıq, təsvir*

Keywords: *Azerbaijan, Georgian, writer, press, work, journalism, creativity, friendship, smuggling, description*

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində gürcü ədəbiyyatında olduğu kimi, gürcü mətbuatında da Azərbaycan mövzusu, Azərbaycan xalqının həyatı, adət və ənənələri, Azərbaycanda baş verən böyük ictimai, iqtisadi və siyasi irəliləyişlər, Azərbaycan və gürcü xalqları arasındakı dostluq, qarşılıqlı dialoq münasibətləri əsas mövzulardan biri olmuşdur. Bir çox gürcü ədibləri iç-içə yaşadıkları Azərbaycan xalqının həyatını bu və ya digər şəkildə zaman-zaman təsvir etmişlər. Bu təsvirlər gürcü publisistikasında da daha geniş şəkildə ehtiva olunmuşdur. Bu ehtiva iki dost və qonşu xalq arasındakı yaxınlıqdan irəli gəlirdi.

Gürcü yazıçıları qonşu Azərbaycan xalqını yaxşı tanıyırdı və onların həyata yaxşı bələd idi. Onların qonşuluq, dostluq və

qardaşlıq şəraitində yaşamaları bədii düşüncəyə də sirayət edirdi. Azərbaycan həyatının gürcü ədəbiyyatında olduğu kimi, gürcü mətbuatında və gürcü publisistikasında da görünməsinin başqa bir səbəbi isə Bakının neft və sənaye şəhəri kimi məşhurlaşması və burada baş verən hadisələr idi. Beləliklə, klassik gürcü ədəbiyyatından fərqli olaraq, son yüz əlli illik gürcü mətbuatında Azərbaycan həyatının geniş şəkildə təsvir olunduğunun şahidi oluruq.

1. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində gürcü dilində çıxan bir sıra qəzet və jurnallarda, toplu və kitablarda Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Zaqatala, Qazax, Quba, Şəki, Qarabağın müxtəlif guşələri, o cümlədən qədim Şuşa şəhəri haqqında İ.İvli-teli, D.Kalandarişvili, İ.Maçavariani, İ.Qvaramadze, O.Sersvadze, K.Axalsixeli, İ.Xositaşvili və başqalarının müxtəlif janrlarda yazılmış publisistik və bədii əsərləri çap olunmuşdur (Qviniaşvili, 1884).

2. XIX əsrdə çara qarşı mübarizənin formalarından biri kimi qaçaqçılıq, məlum olduğuna görə, Cənubi Qafqazda daha geniş yayılmışdı. Bu hərəkət yazıçılara, o cümlədən gürcü ədiblərinə yeni mövzu vermişdir. Onlar Azərbaycanda qaçaqçılıq hərəkətini xüsusi diqqətlə izləyir, öz ədəbiyyatlarını qəhrəmanlıq mövzusunda əsərlərlə zənginləşdirdilər. Görkəmli gürcü yazıçı və dramaturqu Zurab Antonovun (1820-1854) 1853-cü ildə eyniadlı dastanın motivləri əsasında yazdığı *Koroğlu* pyesində yaratdığı əsas qəhrəman – Koroğlu obrazı gürcü səhnəsində xalqın havadarı olan, onun azadlığı uğrunda vuruşan, sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan ilk qəhrəman idi (Borçalı (Çobanlı), 2015, pp. 300-303).

3. *Koroğlu* pyesinin təqdimatından sonra gürcü mətbuatında qaçaqçılıq hərəkəti haqqında bir çox materialların verilməsi bu hərəkətlə maraqlan irəli gəlirdi.

Tanınmış gürcü ədibi Q.Qviniaşvilinin “İveriya” jurnalında dərc etdirdiyi “Qafqazda qaçaqçılıq haradan meydana çıxmışdır?” sərlovhəli geniş həcmli məqaləsidir (Vəliyev, 1984, sp. 139-150). Qeyd etmək lazımdır ki, “İveriya” (1877-1885) əvvəllər həftəlik qəzet kimi çıxmış, 1879-cu ildən jurnala çevrilmiş, XIX əsrin ikinci yarısında gürcü ziyalılarının milli-azadlıq hərəkatını təmsil edən “პირველი და-სო” (“Pirveli dasi” – “Birinci qrup”) qrupunun orqanı olmuş, Gürcüstanda çarizmin ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizə aparmışdır. Müəllif məqaləsində qaçaqçılığın zamanəsinin beləsi adlandırır; bu belənin təkcə Qafqazda deyil, Rusiyada və Avropada da geniş yayıldığını göstərir. Məqalədə qaçaqçılığın meydana çıxmasının dərin ictimai kökləri olduğunu yazır, qaçaqçılığın yayılmasını savadsızlıqla, avamlılıqla əlaqələndirmək istəyənlərin fikrini təkzib edir. Q.Qviniaşvili yazır: “Bəziləri qaçaqçılığın meydana çıxmasını belə izah edirlər: qafqazlı əməyi sevmir və zəhmət çəkmədən var-dövlət qazanmaq üçün qaçaqçılığa başlayır” (Vəliyev, 1984, p. 141). Məqalə müəllifi bu cür fikirlərə qarşı çıxır. Bununla belə, Q.Qviniaşvili özü də Qafqazda qaçaqçılığın meydana çıxmasının səbəblərini düzgün izah edə bilmir, ictimai həyatda bu hadisəni ayrı-ayrı adamların qəhrəmanlıq göstərmək, ad-san qazanmaq cəhdi kimi qiymətləndirir, “qəhrəman adı almağın qafqazlı üçün həyat işi olduğunu” (Vəliyev, 1984, p. 144) yazır.

Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün M.F.Axundzadənin *Xırs quldurbasan* komediyasına müraciət edərək yazır: “Komediyanın qəhrəmanı sevdiyi Pərzad ona ərə getməkdən imtina edənə qədər karvan qabağı kəsməyə cəsarət etmir. Pərzadın rəfiqələri ona gülürlər ki, bir dəfə belə qəhrəmanlıq göstərməyən adama ərə getmişdir” (Vəliyev, 1984, p. 145).

Q.Qviniaşvili “qaçaq” sözünün mənasını da izah edir: onun “qaçaq” sözü yerli sözdür və Qafqazın bütün xalqları bu sözü

başla düşürlər” (Vəliyev, 1984, p. 142). Bu izah və bu sözün Azərbaycan sözü olduğunu qəbul etməsi qaçaqçılığın bu dövrdə nə qədər geniş yayıldığını və ictimai həyatda tanınmış olduğunu təsdiq edir. Məlum olduğu kimi, Maksim Qorki Cənubi Qafqazda olarkən geniş yayılmış qaçaqçılıqla maraqlanmış, “Qafqazda qaçaqlar” adı ilə silsilə очерklər yazıb çap etdirmişdir. Bu очерklərin müfəssəl və elmi təhlilini verən akademik Kamal Talıbzadə gürcü xalqının daha çox rəğbət bəslədiyi Qaçaq Kərəm üzərində də dayanmışdır: “Qafqazda qaçaqlar” очерkində kəndlilərin halına qalan cəsur və qorxmaz qaçaqların bir nümayəndəsi kimi, Qaçaq Kərəm verilmişdir. Kərəmin mərdliyi, kəndlilərə yaxşılığı, ədalətli olması Qorkiyə xoş gəlmiş və o, bu maraqlı şəxsiyyət haqqında eşitdiklərinə очерkdə çox geniş yer vermişdir (Xositoşvili (Yevdoşvili), 1897, pp. 71–72). Qaçaq Kərəmi yıxılanın əlindən tutan, ona kömək göstərən, dərddəlinin dərddini bölüşən insan kimi xarakterizə edən M.Qorki yazır: “Küllü miqdarda eşitdiyim hekayətlərdə Kərəm insanpərvər və yaxın hesab etdiyi şəxslərə bacardığı qədər kömək etmək istəyən bir adam kimi verilir. O, Siqnaxdan Tiflisə bazara tuluqda qırmızı şərab gətirən gürcünün arabasının sınımış çarxını düzəldir...” (Xositoşvili (Yevdoşvili), 1897, p. 72).

K.Talıbzadəyə istinadən verdiyimiz bu sitatda da M.Qorkinin bu hərəkətlə yaxından maraqlandığını görürük.

4. Azərbaycan mövzusunun gürcü mətbuatında işıqlandırılması XIX əsrin sonlarında daha intensiv xarakter almışdır. Bu da xalqların və ədəbiyyatların integrasiyasından doğmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq gürcü qələm sahibləri Azərbaycan həyatına dərin maraq göstərmişlər. Onlar yalnız öz əsərlərində azərbaycanlı obrazı yaratmamış, eyni zamanda ədəbi mühitdə bir yerdə fəaliyyət göstərmişlər. Həmin illərdə Azərbaycan və gürcü xalqları arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə çalışan ədiblərdən biri də İrodion Yevdoşvili olmuşdur. Yazı-

çının soyadı Xositaşvili olsa da, “Yevdoşvili” təxəllüsü ilə yazıb-yaratmışdır. O, Azərbaycanla yaxından əlaqə saxlamış, həmişə dost xalqın sevincinə və kədərinə şərik çıxmışdır. “İveriya” qəzetində çap olunmuş “Bakıdan məktublar” oçerkində neft sənayesinin vəziyyəti, neftçilərin son dərəcə ağır əmək və həyat şəraitini təsvir etmişdir (Talıbzadə, 1959). Oçerkdə Bakı və Bakının ətrafları, neft buruqları meşəsi, amansızcasına istismar olunan neft fəhlələri son dərəcə canlı təsvir olunmuşdur. Müəllif Bakının qədim yaşayış məskənlərindən olan Ramana kəndinin neft buruqlarını belə təqdim edirdi: “Bura uzaqdan baxanda əfsanəvi meşəyə, yaxından baxanda isə buxara, hissə, tüstüyə, toza, palçığa bürünmüş cəhənnəmə bənzəyir” (Talıbzadə, 1959).

İ.Yevdoşvili Bakının çoxmillətli şəhər olduğunu sübut etmək üçün oxucunu istirahət günü bazara dəvət edir: “Tatar (azərbaycanlı – M. Ç.), rus, erməni, ləzgi, çuxna, artış, alman, yəhudi, gürcü, polyak eyni nəğmə oxuyurlar” (Talıbzadə, 1959). Müəllifin işlətdiyi “eyni nəğmə oxuyurlar” ifadəsi çoxmillətli Bakı fəhlələrinin sıx dostluğuna, əlbirliyinə, yekdilliyinə işarə idi. Maraqlıdır ki, Bakının neft mədənləri barəsində İrodion Yevdoşvilinin fikirləri Maksim Qorkinin həmin dövrdə yazdığı fikirləri ilə də uyğun gəlirdi. Bu uyğunluğu nəzərdə tutan akademik Kamal Talıbzadə yazırdı: “O (M.Qorki – M.Ç.) Bakıya ilk səyahətindən ancaq beş il sonra neft mədənlərini görə bilmiş, onu “qaranlıq cəhənnəmə” bənzətməmişdir... Müxtəlif millətlərdən olan fəhlələrin azərbaycanlı fəhlələrlə çiyn-çiynə, dostluq və qardaşlıq şəraitində, əlbir işlədiyini görmüşdü” (Xositaşvili (Yevdoşvili), 1897, pp. 61–62). İrodion Yevdoşvili XX əsrə doğru sürətlə addımlayan neft Bakısını məharətlə təsvir edərək onu ildən-ilə deyil, gündən-günə böyüyən əfsanəvi şəhər kimi təqdim etmişdir: “... neft bazalarında daim yük gəmiləri görmək olar. Onlar Asiyaya – Əfqanıstana, İrana, Rusiyaya və Avropaya neft daşıyırlar. Milyonlar bir əldən digərinə, bir

ölkədən digərinə keçir” (Talibzadə, 1959). Müəllif konkret hadisələri, öz təəssüratlarını, müşahidələrini qələmə almaqla realist yol tuturdu. O, bu hadisələrə həmişə real yanaşır, onları bayağılaşdırmırdı. Azərbaycana həsr olunmuş əsərlərdə bunu aydın görürük. Bakının neft mədənləri, fəhlələrin son dərəcə ağır vəziyyəti şair-yazıçıya zəngin material verirdi.

Yazıcının “Snobis purtseli” qəzetində dərc olunmuş “Pivəxanada” sərlövhəli hekayə xarakterli publisistik məqaləsi Azərbaycan qadınını kölə vəziyyətində saxlayan, onun ictimai-siyasi həyatda iştirakını danan kapitalizm dünyasına qarşı ciddi bir ittihamnaməsidir (Talibzadə, 1959).

5. Beləliklə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində gürcü mətbuatında, gürcü publisistikasında Azərbaycan mövzusunun başlıca yer tutduğunu, gürcü publisistlərinin yaradıcılığında, onların bir sıra məqalələrində qaçaqçılıq mövzusunun xüsusilə geniş planda işıqlandırılmasının və bu mövzuya daha tez-tez müraciət etmələrinin şahidi oluruq. Bu da aydındır; burada çar Rusiyasına qarşı mübarizə var idi. Gürcü publisistləri bu mövzunu qabartmaqla, əslində, gürcü xalqını da mövcud mütləqiyyətə qarşı öz sözünü deməyə səsləyirdi. Bu da maraqlıdır ki, gürcü ədəbiyyatından və gürcü mətbuatından fərqli olaraq, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında bu mövzu bir o qədər də geniş əksini tapmayıb. Bu, ona görə belə olmuşdur ki, o zaman barmaqla sayılacaq qədər qəzetlərimizi nəzərə almasaq, demək olar ki, Azərbaycan mətbuatı olmamışdır. XX əsrin əvvəllərində isə senzura buna imkan verməmişdir. Buna görə də qaçaqçılıq mövzusu daha çox folklorumuzda, dastanlarımızda öz əksini tapmış və şifahi təfəkkürdə yaşamışdır.

Gürcü publisistlərinin Azərbaycan mövzusunə müraciət etmələrinin bir sıra səbəbləri var idi. Birincisi, Azərbaycan və Gürcüstan arasında ədəbi-bədii, ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi gürcü yazıçılarının Azər-

baycana marağını artırdığı kimi, gürcü jurnalistlərinin və gürcü publisistlərinin də Azərbaycana olan marağını artırmış, onları həmin diyardan bəhs edən məqalələr yazmağa həvəsləndirmişdir. İkincisi, bəzi gürcü ədiblərinin Bakıda yaşaması, şəhərin qaynar həyatı ilə təmasda olmaları onların fəhlə mövzusunda əsərlər yazmalarına səbəb olmuşdur. Eyni vəziyyət Azərbaycan kəndindən yazılan məqalələrə də aid idi. Yəni bəzi gürcü ədiblərinin Azərbaycan kəndləri ilə yaxınlığı və bu kəndlərdə yaşamaları kəndə dair əsərlərin yaranması üçün zəmin yaratmışdır. Üçüncüsü, Tiflisdə və ümumiyyətlə, Gürcüstanda Azərbaycan dili nüfuzlu dil idi və bu dilə bələdlilik Azərbaycan mövzusunda əsərlərin yazılması üçün mühüm amillərdən biri idi. Elə buna görə də, gürcü şair və yazıçıları kimi, gürcü publisistlərinin də Azərbaycan mövzuna müraciət etmələri sonralar da davam etmiş və Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrini daha da inkişaf etdirmişlər.

Ədəbiyyat

1. Borçalı (Çobanlı), M. M. (2014–2015). *Bu dostluğun yaşı çox...* (Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri). Universal; Təhsil.
2. Qviniaşvili, Q. (1884). Qafqazda qaçaqçılıq haradan meydana çıxmışdır? *İveriya*, 139–150.
3. Talıbzadə, K. (1959). *Qorki və Azərbaycan*.
4. Vəliyev, H. (1984). *Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində* (Monoqrafiya).
5. Xositoşvili (Yevdoşvili), İ. (1897, 4 noyabr). Bakıdan məktublar. *İveriya*.
6. Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi (Bamezardaşvili, D., Red.). (1972). *Tbilisi Dövlət Universiteti Nəşriyyatı*.

Gülçin Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-6002-9763>

gulcin_402@list.ru

Afin məzmunlu bəzi məsələlərin həllində vektorlardan istifadə edilməsi metodikası

Açar sözlər: vektor, afin məsələ, təlim prosesi, riyaziyyatın tədrisi, vektor metodu

Keywords: vector, affine problem, method, the learning process, teaching mathematics, vector method

Məktəb həndəsə kursu şagirdlərə məsələ həllinin öyrədilməsi üçün geniş perspektivlər açır. Müasir şəraitdə müəllimin sərəncamında həm məzmun baxımından müxtəlif həndəsi məsələlər var, həm də onların həlli üçün səmərəli üsullar vardır (vektor, koordinat, həndəsi çevrilmələr, törəmə və integral vasitəsi ilə). Klassik metodlara nisbətən yeni metodların üstünlüyü özünü onda göstərir ki, onlar yalnız ənənəvi məsələləri deyil, xüsusən bu metodların tətbiqi üçün nəzərdə tutulan yeni tip məsələləri həll etməyə imkan verir. Ona görə məktəbdə həndəsənin öyrənilməsində həndəsə məsələlərinin spektri hədsiz dərəcədə genişdir. Belə vəziyyət məzmununa və həlli metodlarına görə müxtəlif məsələlərin seçilməsi üçün şərait yaradır, onların həlli əsasında şagirdlərin yaradıcı təşəbbüsü və müstəqilliyini təmin edir (Gorskaya & Aziyev, 2008).

Şagirdlərin həndəsə dərslərində vektor haqqında aldıkları məlumatları iki hissəyə ayırmaq olar. Birinci hissəyə aşağıdakılar aiddir: vektorun tərif, vektorların toplanması əməli və onun qanunları, vektorların çıxılması, vektorların kollinear və komplanar olması, vektorun ədədə vurulması əməli və onun

qanunları, verilmiş bazisdə vektorun ayrılması, ayrılmanın yeganəliyi. İkinci hissəyə vektorların skalyar hasili və onun cəbri xassələri aiddir.

Birinci halda göstərilən əməliyyatlar və onların xassələrinin köməyi ilə paralelliyə, paralel parçaların nisbətini hesablanmasını, köçürməyə, homotetiya, üç nöqtənin bir düz xəttə, dörd nöqtənin bir müstəviyə aidliyinə aid geniş sayda məsələlər həll etmək olar. İkinci halda məsafələrin, bucaqların, bərabərsizliklərin hesablanmasında, nöqtələr çoxluğunun tapılmasında vektorlar tam müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur (Kushnir, 1994). Birinci tip məsələlərə afin məsələlər, ikinci tip məsələlərə isə metrik məsələlər deyilir.

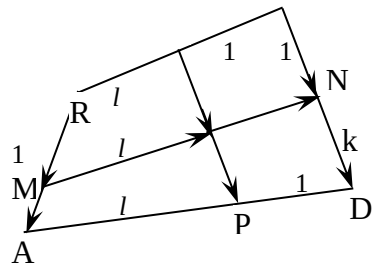
Aşağıda afin məzmunlu, şərtində vektor verilməyən və onun həllində nöqtələr çoxluğunun vektorla verilməsindən istifadə edilməsi tələb olunmayan məsələnin həllini şərh edək.

Məsələ. A, B, C, D nöqtələri bir müstəviyə aid deyildir. AB və CD parçaları M və N nöqtələri ilə bərabər k nisbətində, AD və BC parçaları isə P və Q nöqtələri ilə bərabər l nisbətində bölünmüşdür. M, N, P və Q nöqtələrinin bir müstəviyə aid olduğunu isbat edin.

Həlli. Aydındır ki, məsələ afin xarak-terlidir. Onda bir düz xətt üzərində yerləşən parçaların nisbətləri verilir və dörd nöqtənin bir müstəviyə aid olmasını isbat etmək tələb olunur.

MN parçasını R nöqtəsi ilə l nisbətində bölək.

Şəkil 1.

$\overline{MR} = l \overline{RN}$. Onda

$$\overline{QR} = \frac{1}{1+l} \cdot \overline{BM} + \frac{l}{1+l} \cdot \overline{CN} \text{ olar.}$$

Analoji qayda ilə

$$\overline{RP} = \frac{1}{1+l} \cdot \overline{MA} + \frac{l}{1+l} \cdot \overline{ND} \text{ yazmaq olar.}$$

Şərtə görə

$$\overline{MA} = k \overline{BM} \quad \text{və} \quad \overline{ND} = k \overline{CN} \text{ olduğundan}$$

$$\overline{RP} = \frac{1}{1+l} \cdot (k \overline{BM}) + \frac{l}{1+l} \cdot (k \overline{CN})$$

$$\text{və ya } \overline{RP} = k \overline{QR} \text{ alarıq.}$$

Beləliklə, $\overline{RP}$ və $\overline{QR}$ vektorları kollineardır, ona görə də Q, R və P nöqtələri MN düz xəttini R nöqtəsində kəsən müəyyən bir düz xəttə aiddir. Belə olan halda M, N, P və Q nöqtələri bir müstəviyə aiddir.

Ümumiyyətlə, şagirdlərdə riyazi təfəkkürün müxtəlif tərəflərini inkişaf etdirmək üçün, şagirdlərin məsələnin məzmunundan asılı olaraq eyni bir məsələnin həllində bu və ya digər yanaşmanın üstünlükləri və çatışmazlıqlarını əsas tutaraq bir neçə həll üsulunun müqayisə olunmasından təcrübədə istifadəsi məqsədəuyğundur (Mahmudov, 2005).

Beləliklə, kifayət qədər mürəkkəb həndəsə məsələlərinin həllinə vektorlar cəbrinin vasitələri ilə yanaşıqda, daha asan başa düşülən olur. Bu məsələlərin çoxunu müəllimlərin iş təcrübəsinə daxil etmək lazımdır. Belə məsələlərin həlli proqram tələblərinə əsaslanmalı, məktəbdə həndəsənin öyrənilməsinə

uyğun olmalı, onun müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Gorskaya, Ye. P., & Aziyev, I. K. (2008). Skalyarnoye proizvedeniye v shkol'nom kurse algebry. *Matematika v shkole*, (8), 47–51.
2. Kushnir, A. I. (1994). *Vektornyye metody resheniya zadach*. Oberig.
3. Mahmudov, N. M., və b. (2005). *Vektor anlayışı və onun tətbiqlərinin öyrədilməsi metodikası*. Müəllim.

Tural Mehdiyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-5713-073X>

t.v.mehdiyev@gmail.com

İşçi məmnunluğu və onun milli iqtisadiyyatdakı səmərəliliyə təsiri

Açar sözlər: *işçi məmnunluğu, əmək məhsuldarlığı, milli iqtisadiyyat, işçi motivasiyası, təşkilati səmərəlilik, iş mühiti, əmək münasibətləri, işçi performans, iqtisadi inkişaf, insan kapitalı*

Keywords: *employee satisfaction, labor productivity, national economy, employee motivation, organizational efficiency, work environment, labor relations, employee performance, economic development, human capital*

İşçi məmnunluğu anlayışı həm elmi tədqiqatlarda, həm də praktik idarəetmə sahəsində getdikcə daha çox diqqət mərkəzinə çevrilir, çünki işçilərin məmnunluğu təşkilatların performansına və iqtisadi nəticələrə birbaşa təsir edən mühüm amil hesab olunur. İşçi məmnunluğu işçilərin öz işlərindən nə qədər razı və məmnun olduqlarını göstərir və bu iş mühiti, əmək haqqı, karyera inkişafı imkanları və tanınma kimi müxtəlif aspektləri əhatə edir. Yüksək səviyyədə məmnuniyyət motivasiya, işə bağlılıq və məhsuldarlıqla sıx bağlıdır ki, bu da təşkilatların və geniş mənada milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir.

Milli iqtisadiyyat kontekstində işçi məmnunluğu əmək məhsuldarlığının artırılmasında, işçi dövryyəsinin azalmasında və sənayelərin ümumi rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Məmnun işçilər təşkilati məqsədlərə daha

effektiv töhfə verməyə, innovativ yanaşmaları tətbiq etməyə və yüksək performans standartlarını qorumağa daha çox meyllidirlər. Makroiqtisadi səviyyədə isə bu istehsalın artmasına, resursların səmərəli istifadəsinə və iqtisadi artımın sürətlənməsinə gətirib çıxarır. Əksinə, işçi məmnunluğunun aşağı olması motivasiyanın azalmasına, işdən yayınma hallarının artmasına və əmək səmərəliliyinin düşməsinə səbəb olaraq iqtisadi performansla mənfi təsir göstərir (Əliyev & Hüseynov, 2020).

İşçi məmnunluğu və iqtisadi səmərəlilik arasındakı əlaqə həmçinin əmək siyasəti, iş yeri mədəniyyəti, işçilərin təhsil və bacarıq səviyyəsi, insan kapitalının mövcudluğu kimi geniş sosial və institusional amillərdən təsirlənir. Müasir iqtisadiyyatlar işçi rifahına sərmayənin yalnız insan resursları məsələsi olmadığını, eyni zamanda davamlı iqtisadi inkişaf üçün strateji yanaşma olduğunu qəbul edirlər.

Bu tədqiqat işçi məmnunluğunun milli iqtisadiyyatın məhsuldarlığı və səmərəliliyi üzərində təsirini araşdırmağa yönəlib, təşkilati praktika, əmək siyasəti və iş şəraiti vasitəsilə makroiqtisadi nəticələrə necə təsir göstərdiyini təhlil edir. Bu əlaqəni anlamaqla, siyasətçilər və təşkilati rəhbərlər işçilərin rifahını artırmaqla yanaşı, ölkənin iqtisadi performansını və rəqabətqabiliyyətini yüksəltmək üçün effektiv strategiyalar tətbiq edə bilərlər. Nəticədə, işçi məmnunluğu həm təşkilati uğurun, həm də milli iqtisadi rifahın mühüm göstəricisi kimi önəmli yer tutur və insan yönümlü idarəetmə yanaşmalarının geniş iqtisadi planlamaya inteqrasiyasının vacibliyini vurğulayır.

İşçi məmnunluğunun milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi göstərir ki, işçilərin işdən məmnunluğu yalnız təşkilati səviyyədə deyil, həm də makroiqtisadi səviyyədə mühüm rol oynayır. Məmnun işçilər daha yüksək

məhsuldarlıq nümayiş etdirir, motivasiyaları artır və işə bağlılıqları yüksəlir ki, bu da təşkilatların ümumi performansına birbaşa təsir göstərir. Bu, öz növbəsində, əmək məhsuldarlığının artmasına, resursların daha səmərəli istifadəsinə və ölkənin iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə səbəb olur. Araşdırmalar göstərir ki, işçi məmnunluğunun aşağı olması işçi dövryyəsinin artmasına, motivasiyanın azalmasına və işdə səmərəliliyin düşməsinə gətirib çıxarır ki, bu da həm təşkilatların, həm də milli iqtisadiyyatın performansına mənfi təsir göstərir. Əksinə, işçilərin rifahı və motivasiyasının artırılması istiqamətində aparılan siyasət və tədbirlər iqtisadi fayda ilə yanaşı, sosial dayanıqlığı da təmin edir (Səlimov, 2018).

Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinə təsir baxımından işçi məmnunluğu həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektivdə əhəmiyyətlidir. Qısa müddətdə məhsuldarlığın artması və əməyin səmərəli istifadəsi nəzərə çarpır, uzun müddətdə isə insan kapitalının inkişafı, innovasiya potensialının artırılması və davamlı iqtisadi artım üçün zəmin yaradılır. İşçi məmnunluğunu artırmaq üçün təşkilati tədbirlər, əmək siyasəti və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması vacibdir, çünki bunlar həm təşkilati səmərəliliyi, həm də milli iqtisadiyyatın ümumi dayanıqlığını yüksəldir.

Nəticə olaraq, işçi məmnunluğu milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinə birbaşa təsir edən strateji faktor kimi qəbul edilə bilər. İşçilərin rifahına yönəlmiş siyasətlərin tətbiqi ölkənin iqtisadi performansını yüksəltməklə yanaşı, sosial dayanıqlığı və işçi potensialının səmərəli istifadəsini təmin edir. Bu baxımdan, işçi məmnunluğu həm təşkilatların uğuru, həm də milli iqtisadi rifahın inkişafı üçün vacib göstərici olaraq önə çıxır.

İşçi məmnunluğu və onun milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinə təsiri ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, işçilərin iş şəraiti və rifahı

ilə bağlı tədbirlər yalnız təşkilat daxilində deyil, ümumi iqtisadi inkişafda da strateji rol oynayır. İşçilərin məmnunluğunu artırmaq üçün tətbiq olunan təşviqedic mexanizmlər, peşəkar inkişaf proqramları, balanslı iş-gündəlik həyat imkanları və sosial dəstək tədbirləri onların motivasiyasını yüksəldir və işə bağlılıqlarını gücləndirir. Bu isə məhsuldarlığın artmasına, işçi dövryyəsinin azalmasına və təşkilati resursların səmərəli istifadəsinə gətirib çıxarır.

Əlavə olaraq, işçi məmnunluğunun iqtisadi səmərəlilik üzərində təsiri yalnız fiziki məhsuldarlıqla ölçülmür. İşçilərin mənəvi motivasiyası, yaradıcılıq və innovasiya qabiliyyəti də iqtisadi nəticələrə birbaşa təsir göstərir. Məmnun işçilər problemləri daha effektiv həll edir, yeni ideyalar irəli sürür və təşkilat daxilində əməkdaşlıq səviyyəsini yüksəldir ki, bu da nəticədə həm təşkilatın, həm də milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini artırır.

Müasir iqtisadi mühitdə insan kapitalının rolu daha da artıb və işçi məmnunluğu bu kapitalın inkişafında mühüm göstərici kimi çıxış edir. Təhsil səviyyəsi yüksək, bacarıqlı və motivasiyalı işçilər həm məhsuldarlığı artırır, həm də ölkənin innovasiya potensialını gücləndirir. İşçi məmnunluğuna sərmayə qoymaq, həmçinin sosial dayanıqlığı yüksəldir, çünki məmnun işçilər daha stabil əmək münasibətləri yaradır, iş yerlərində konflikt riskini azaldır və sosial gərginliyin minimuma endirilməsinə töhfə verir.

Nəticədə, işçi məmnunluğu həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi səmərəliliyi gücləndirən strateji vasitədir. Təşkilat və dövlət səviyyəsində işçi rifahını prioritet edən siyasətlərin tətbiqi, resursların daha səmərəli istifadəsini təmin etməklə yanaşı, ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafını dəstəkləyir və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini artırır. Bu baxımdan, işçi məmnunluğu yalnız təşkilati uğur amili deyil, həm də milli

iqtisadi rifahın və sosial sabitliyin təminatçısı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Səlimov, R. (2018). *İşçi məmnunluğu və təşkilati səmərəlilik*. Nurlar Nəşriyyatı.
2. Əliyev, M., & Hüseynov, T. (2020). İşçi motivasiyası və milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri. *Azərbaycan İqtisadiyyat Jurnalı*, 12(3), 45–58.
3. Quliyev, F. (2019). *İşçi performansı və əmək məhsuldarlığı: Nəzəri və praktiki yanaşmalar*. Elm Nəşriyyat

Nabat Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

dissertant

<https://orcid.org/0009-0008-4325-4533>

nabatahmedova1985@gmail.com

Uşaqlarda məsuliyyət hissinin formalaşması

Açar sözlər: şagird, məsuliyyət, ailə, məktəb, sosial mühit

Keywords: student, responsibility, family, school, social environment

Məsuliyyət hissi nədir?

Məsuliyyət hissi, bir insanın öz hərəkətlərinin və ya vəzifələrinin nəticələri üçün cavabdeh olmaq, onları qəbul etmək və idarə etmək bacarığıdır. Məsuliyyət, özünüə həm də başqalarına qarşı olan öhdəlikləri dərk etmək və yerinə yetirmək deməkdir. Məsuliyyət sözünün bir neçə sinonimi var: cavab-dehlik, öhdəlik, borc, vəzifə. Məzmun olaraq bir-birini əvəz edə bilər. Məsuliyyət hissi uşaqlarda erkən yaşlarda formalaşmalıdır. Məsuliyyət hissinin formalaşması qaydalar üçün deyil, həm də öz fəaliyyətinə şüurlu nəzarət etməsinə nail olmaqdır.

Ailə, məktəb və sosial mühitin uşaqlarda məsuliyyət hissinin formalaşmasındakı rolu

Ailə, məktəb və sosial mühit uşaqlarda məsuliyyət hissinin formalaşmasında bir-biri ilə əlaqədar olmalıdır.

Ailə mühitinin rolu

3.1. Valideynlər uşağın ilk sosial mühitini təşkil edir. Uşaq valideynlərinin nümunəsini əldə rəhbər tutur.

3.2. Uşaqların düzgün böyüyüb boya-başa çatması ailədə münasibətlərin necə qurulmasından, ailədə hansı dəyərlərin mövcud olmasından, ailədəki yaşlı nümayəndələrin hansı maraqlara malik olmasından çox asılıdır.

3.3. Uşaqlarda məsuliyyət hissini formalaşdırmaq üçün ilk növbədə ailə uşağın yaşına uyğun işlər tapşırılmalıdır. Bu zaman uşaq üzərinə düşən vəzifəni başa düşməsinə kömək edir.

3.4. Məsuliyyət hissini formalaşması zamanı valideyn də öz üzərinə düşən öhdəlikləri vaxtında yerinə yetirməlidir. Valideynin davranışları uşaq üçün canlı nümunədir.

Məktəbin rolu

4.1. Uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında məktəb mühüm mərhələdir. Burada həm məsuliyyət hissi, həm akademik fəaliyyət, həm də kollektiv işlər vasitəsilə formalaşır.

4.2. Məktəb şagirdlərin dərəcə davamiyyəti, tapşırıqları vaxtında yerinə yetirməsi, şagirdlərin kollektiv iş, bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyi onlarda sosial məsuliyyəti formalaşdırır.

4.3. Sınıfəxaric işlər, məktəbdənkənar tədbirlər məsuliyyət hissini aşılır.

4.4. Məktəb şagirdlərin vətənpərvərlik hissini formalaşmasına təsir edir.

4.5. Ümumi şəkildə desək, müəllim öz münasibəti və peşəkar davranışı ilə şagirdlərə nümunə olmalıdır.

Sosial mühitin təsiri

5.1. Uşaq tək ailədə və məktəbdə deyil, geniş ictimai mühitdə də məsuliyyət anlayışını qavrayır.

5.2. Məktəbdə keçirilən tədbirlər, sosial layihələr uşaqlarda kollektiv məsuliyyət hissini gücləndirir.

5.3. Uşaqlar idman, əyləncə oyunları zamanı qrupun uğuru üçün öz payına düşən işi görməyi öyrənirlər. Bu zaman uşaqlarda liderlik, qalibiyyət hissi formalaşır.

Məsuliyyət hissini formalaşmasının davamlılığı və müasir yanaşmalar

6.1. Uşaqlarda məsuliyyət hissini formalaşması çoxşaxəli və davamlı prosesdir.

6.2. Müasir pedaqoji yanaşmaların tətbiqi, interaktiv metodlar, layihə fəaliyyəti və texnologiyalar, ictimai fəaliyyətlər uşaqlarda məsuliyyət hissini həm nəzəri, həm də praktik aspektdə formalaşdırır.

6.3. Bu zaman ümumi təhsil və tərbiyə sisteminin keyfiyyətini artırır, cəmiyyətin sosial inkişafına təsir edir.

Nazilə Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-7353-7798>

rnazile@inbox.ru

Müxtəlif dillərdə işlənən etnoqrafik realiyalar

Açar sözlər: xalq, etnik kimlik, adət-ənənə, sosial quruluş

Keywords: people, ethnic identity, customs, social structure

Etnoqrafik realiyalar müəyyən bir xalqın etnik kimliyini, tarixi inkişafını, sosial quruluşunu və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən xüsusi leksik vahidlərdir. Bu termin linqvistika, lüğətçilik və tərcümə nəzəriyyəsində geniş şəkildə istifadə olunur və dilin mədəni funksiya daşıyıcısı olduğunu göstərir. Müxtəlif xalqların həyat tərz, gündəlik həyatı, dini inancları, adət-ənənələri və incəsənəti onların dilində öz əksini tapır və etnoqrafik realiyalar vasitəsilə ifadə olunur. Bu leksik vahidlər konkret bir dil və mədəniyyətə xasdır və başqa dillərdə tam qarşılığı olmayan anlayışları ifadə edir.

Etnoqrafik realiyaların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların müəyyən bir xalqın spesifik dünyagörüşü ilə sıx bağlı olmasıdır. Bu realiyalar adətən digər dillərdə tam ekvivalentə malik olmadığı üçün ya transliterasiya olunur, ya da izah formasında təqdim edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində “tar”, “kəlağayı”, “plov”, “muğam” kimi realiyalar ingilis və digər dillərdə ya orijinal şəkildə işlədilir, ya da əlavə izah ilə təqdim edilir. Bu cür realiyalar yalnız dilin leksik tərkibini zənginləşdirmir, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə mühüm rol oynayır. Qloballaşma və informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində bir çox milli realiyalar beynəlxalq mədəniyyətə inteqrasiya olunub və digər xalqlar tərəfindən mənimsənilib. Lakin bəzi etnoqrafik

realiyalar yalnız mənbə dilində tam başa düşülə bildiyi üçün onların başqa dillərə keçidi çətinlik yaradır. Bu baxımdan, etnoqrafik realiyaların tərcüməsi və digər dillərə inteqrasiyası dilçilikdə xüsusi tədqiqat mövzusu kimi öyrənilir.

Etnoqrafik realiyalar yalnız leksik vahidlər deyil, eyni zamanda bir xalqın tarixi yaddaşını və sosial təcrübəsini əks etdirən dil hadisəsidir. Buna görə də, etnoqrafik realiyaların leksik sistemdəki mövqeyi onların tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Dilçilikdə bu realiyaların mənşəyi əsasən iki amillə izah olunur: birincisi, onlar müəyyən bir xalqın tarixən formalaşmış spesifik həyat tərzini və gündəlik məişətini əks etdirir; ikincisi, bu realiyalar xalqın sosial, iqtisadi və mədəni münasibətləri nəticəsində dəyişə və inkişaf edə bilər. Məsələn, Azərbaycanın tarixi və coğrafi mövqeyi səbəbindən müxtəlif etnoqrafik realiyalar həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətinin izlərini daşıyır. “Çayxana”, “qəlyan”, “xalça” və “Qız qalası” kimi realiyalar Azərbaycan mədəniyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir və tədricən beynəlxalq leksikonda da yer almaqdadır.

Bu realiyaların digər dillərə inteqrasiyası əsasən transliterasiya, izahlı tərcümə və ya analogi ekvivalentlər vasitəsilə həyata keçirilir. Dilçilik tədqiqatlarında bu proseslər xüsusi metodoloji yanaşmalar tələb edir. Bəzi realiyalar birbaşa mənbə dilində saxlanıldığı halda, bəzi realiyaların tam başa düşülməsi üçün onların izahlı formada tərcümə olunması zəruridir. Məsələn, “Novruz” ingilis dilinə “Nowruz Festival” kimi tərcümə olunur, lakin bu ifadə bayramın mahiyyətini tam əks etdirmədiyindən əlavə izah tələb edir.

Etnoqrafik realiyaların mənşəyini izah edərkən bir neçə əsas amil nəzərə alınır: coğrafi şərait, sosial quruluş, tarixi proseslər, dini inanclar və iqtisadi fəaliyyətlər. Coğrafi şərait xalqın mədəni kimliyinin və dilində mövcud olan etnoqrafik realiyaların formalaşmasında ən mühüm amillərdən biridir. Müxtəlif

iqlim və landşaft şəraitlərində yaşayan xalqların gündəlik həyat tərz, məişət alətləri və geyim üslubları fərqlənir və bu fərqlər dilə spesifik realiyalar vasitəsilə əks olunur. Məsələn, səhra mühitində yaşayan xalqlara məxsus “karvan”, “bədəvi” kimi sözlər onların gündəlik həyatının bir hissəsi kimi dilə daxil olmuşdur. Eyni şəkildə, Arktika bölgəsində yaşayan inuitlər üçün “iglu”, “kayak” və “anorak” kimi realiyalar onların yaşadıkları ekoloji şəraitdən yaranmışdır. Azərbaycanın coğrafi mühiti və onun tarixən kənd təsərrüfatı ilə bağlı olması “arx” (suvarma kanalı), “çoban” (sürücü), “yaylaq” (yay otlağı) və “çayxana” (çay içilən məkan) kimi realiyaların dilin leksik sistemində xüsusi yer tutmasına səbəb olmuşdur (Əsədov, 2005, pp. 212–225).

Sosial quruluş və ictimai münasibətlər də etnoqrafik realiyaların formalaşmasına təsir edən mühüm amillərdən biridir. Qədim dövrlərdə feodal sistemlərin, tayfa birliklərinin və sosial iyerarxiyanın mövcudluğu bir çox realiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, Osmanlı imperiyasında “paşa”, “bəy” və “vəzir” kimi terminlər həmin dövrün sosial quruluşunu əks etdirən etnoqrafik realiyalardır (Chesterman, 1997, pp. 55–72). Azərbaycanın tarixi sosial təşkilatlanması çərçivəsində “xan”, “bəy”, “əmir”, “əkinçi” və “baqqal” kimi realiyalar formalaşmışdır. İngilis dilində isə “lord”, “duke”, “knight” və “yeoman” kimi sözlər feodal sistemdən qaynaqlanan realiyalardır və bu cür terminlər xalqın tarixi irsini əks etdirir (Lefevere, 1992, pp. 72–94).

Tarixi proseslər həm etnoqrafik realiyaların formalaşmasına, həm də onların digər dillərə keçməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Müharibələr, miqrasiya, ticarət yolları və kolonializm nəticəsində müxtəlif xalqlar arasında mədəni əlaqələr güclənmiş, bəzi realiyalar bir dildən digərinə keçərək mənimşənilmişdir (Qalperin, 1981, pp. 145–160). Məsələn, “karvan”

və “bazar” əsasən Şərq mədəniyyətinə aid anlayışlar olsa da, İpək Yolu vasitəsilə Avropa və Asiya ölkələri arasında yayılmış və nəticədə müxtəlif dillərdə geniş şəkildə istifadə olunmağa başlamışdır.

Dini ideallar və dini dəyərlər, eyni zamanda, etnoqrafik realiyaların yaranmasında mühüm rol oynayır. Müxtəlif xalqların dini ayinləri və inancları onlara xas olan xüsusi sözlərin və ifadələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, müsəlman dünyasında “qurban”, “namaz”, “məscid”, “müəzzin” və “həcc” kimi sözlər mövcuddur (Lefevere, 1992, pp. 72–94). Xristianlıqla bağlı isə “katedral”, “xaç”, “kilsə” və “baptizm” kimi ifadələr geniş yayılmışdır (Chesterman, 1997, pp. 55–72).

İqtisadi fəaliyyətlər də etnoqrafik realiyaların yaranmasında mühüm amillərdən biridir. Ticarət əlaqələri, əkinçilik və sənətkarlıq bu cür leksik vahidlərin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Məsələn, Yapon mədəniyyətində “sake”, “bonsai” kimi sözlər həm iqtisadi, həm də sosial aspektləri özündə birləşdirən ifadələrdir. Azərbaycanda isə “ipəkçiliyi”, “xalçaçılıq” və “mığarlıq” kimi sahələr milli iqtisadi fəaliyyətin bir hissəsi olaraq dilin leksik sisteminə daxil olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əsədov, Ə. (2005). *Tərcümə və ekvivalentlik məsələləri*. Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 45–58.
2. Chesterman, A. (1997). *Memes of translation: The spread of ideas in translation theory*, 30–45. John Benjaminp.
3. Qalperin, I. R. (1981). *Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya*. Nauka, 22–35.
4. Lefevere, A. (1992). *Translation, rewriting, and the manipulation of literary fame*. Routledge, 77–90.

Gulnar Hasanova

Sumgait State University

<https://orcid.org/0009-0000-0948-7925>

gulnar.hasanova@sdu.edu.az

Puste Ismayilova

Sumgait State University

<https://orcid.org/0009-0000-8920-2853>

puste.ismayilova@sdu.edu.az

Enhancing Language Competence Through Skill-Specific Activities: A Pedagogical Approach to Listening, Speaking, Reading, and Writing

Keywords: *language skills, second language acquisition, listening, speaking, reading, writing, language pedagogy, communicative competence*

Açar sözlər: *dil bacarıqları, ikinci dilin mənimsənilməsi, dinləmə, danışma, oxuma, yazma, dil pedaqogikası, kommunikativ səriştə*

Language acquisition is a multifaceted process that involves the development of four interdependent skills: listening, speaking, reading, and writing. Theoretical frameworks in applied linguistics emphasize that these skills should not be taught in isolation, but rather through integrated and contextually meaningful activities (Richards & Rodgers, 2014). While communicative competence remains the overarching goal in language education, many curricula still emphasize receptive over productive skills or vice versa, creating imbalanced language proficiency among learners (Canale & Swain, 1980).

This study aims to investigate the pedagogical activities that can be effectively employed to enhance each language skill while fostering inter-skill reinforcement. By identifying

practical, evidence-based classroom strategies, this article provides educators with tools to promote holistic language learning in both ESL and EFL contextp.

Methodology

This study follows a qualitative literature-based approach combined with pedagogical synthesip. Over 40 peer-reviewed articles, textbooks, and classroom reports published between 2005 and 2023 were analyzed to identify best practices for language skill development. Sources were selected based on relevance to applied linguistics, TESOL, and second language pedagogy. A thematic analysis was conducted to categorize activities into four groups corresponding to the primary language skillp. Selection criteria for activities included their: (a) alignment with communicative teaching principles, (b) adaptability to various proficiency levels, and (c) potential for authentic language use.

3. Results and Discussion

3.1 Listening Skill Activities

Effective listening instruction goes beyond passive audio exposure. The literature supports interactive listening, where learners predict content, identify key phrases, and respond meaningfully (Field, 2008). Suggested activities include: Dictogloss; information gap tasks; and audio journaling. These tasks increase comprehension accuracy and promote attention to phonological cues and discourse markerp.

3.2 Speaking Skill Activities

Speaking requires real-time lexical retrieval and syntactic planning. Productive tasks should encourage fluency, accuracy, and complexity (Skehan, 2009). Activities found to be effective include role-plays and simulations, story retelling, and peer interviewp. These interactive methods foster automaticity and reduce anxiety in communicative contextp.

3.3 Reading Skill Activities

Reading is not merely decoding text but involves comprehension, inference, and critical analysis. According to Grabe (2009), extensive and intensive reading serve different pedagogical purposes: extensive reading programs, jigsaw reading, and pre-reading prediction task. These practices help learners develop both top-down and bottom-up reading strategies.

3.4 Writing Skill Activities

Writing consolidates language structures and promotes learner autonomy. As Hyland (2003) notes, writing tasks should reflect real-world purposes and audience. Recommended activities include process writing, genre-based instruction, and email or blog writing. Such tasks promote grammatical accuracy, textual coherence, and rhetorical awareness.

Developing language proficiency across listening, speaking, reading, and writing requires a pedagogical approach that is both skill-specific and integrative. The activities identified in this study demonstrate that meaningful communication tasks, when carefully designed, can foster significant gains in each skill area. Teachers should aim to balance instructional time among the four skills while encouraging transfer between them. Further empirical research is needed to assess the long-term impact of these activities on learner proficiency across different age groups and cultural contexts.

References

1. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.

2. Field, J. (2008). *Listening in the language classroom*. Cambridge University Press.
3. Grabe, W. (2009). *Reading in a second language: Moving from theory to practice*. Cambridge University Press.
4. Hyland, K. (2003). *Second language writing*. Cambridge University Press.
5. Richards, J. P., & Rodgers, T. P. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
6. Skehan, P. (2009). Modelling second language performance: Integrating complexity, accuracy, fluency, and lexis. *Applied Linguistics*, 30(4), 510–532.

Zeynab Əhmədova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-4655-2221>

zeynab.ahmadova.61@mail.ru

Müasir dövrdə mədəni əlaqələrin dilin inkişafına təsiri

***Açar sözlər:** ingilis dili, mədəniyyət, mədəni əlaqələr, dilin inkişafı*

***Keywords:** English language, culture, cultural relations, language development*

Bir mədəniyyət qrupu başqa bir mədəniyyət qrupu ilə görüşüb qarışdıqda, yəni mədəniyyət təması mənasını verir, bu, bikulturalizmə (iki mədəniyyətdə iştirak), eləcə də ikidilliliyə, mədəni xüsusiyyətlərin, eləcə də dil elementlərinin yayılmasına gətirib çıxarır. Belə təmasda bir qrup digərindən öyrənir ki, hər bir qrupun lüğətində olan boşluğu borc götürməklə doldurmaq lazım ola bilər, yəni ikidilli danışanların bir dildən başqa bir dilə sözləri daxil etməsi prosesi, bu alınma sözlərin nəticədə ikinci dilin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilməsi ilə nəticələnə bilər. Bu vəziyyətdə kiçik bir qrup adətən böyük bir qrupdan çoxlu sözlər alır.

Başqa xalqların gəlişi mədəni inkişafı siyasət, iqtisadiyyat, sosial və din kimi aspektlərdə təmin etdi. Xristianlığın yayılması və öyrədilməsi, kilsələrdə dramlar vasitəsilə “bishop and angel (yepiskop və mələk)” kimi sözlərin gətirilməsi, I Yelizaveta dövründə xüsusilə Uilyam Şekspirin yaratdığı bir çox şeir və pyeslər ingilis dramlarının inkişafına səbəb oldu. Başqa ölkələrlə təması istisna olmaqla, təkcə Şekspir ilk dəfə yazıda işlətdiyi bir çox sözlərlə ana dilinə təsir göstərmişdir: accom-

modation (yerləşmə), amazement (heyran), apostrophe (apostrof), assassination (sui-qəsd), bedroom (yataq otağı), countless (saysız-hesabsız), dwindle (azalmaq), exposure (ifşa), frugal (qənaətcil), generous (səxavətli), hurry (tələskən), im-partial (qərəzsiz), laughable (gülməli), monumental (monumental), obscene (ədəbsiz), pedant (pedant), radiance (parlaq), road (yol), sneak (gizli), useless (yararsız) və p. (Author(s), 2016, p. 38).

Bəzi digər şair və yazıçı kişilər və qadınlar da bəzi sözlər yaratdılar: Ser Tomas Morun 1516-cı ildə *utopia* (utopiya) sözü; 1530-cu ildə William Tyndale-in *scapegoat* (günah keçisi) sözü; Ser Tomas Elyotun 1531-ci ildə *irritate* (qıcıqlanma) sözü; Ben Consonun 1581-ci ildəki *diary* (gündəlik) sözü; 1629-cu ildə ser Tomas Braunun *hallucination* (halüsinasiya) sözü; Jonathan Swift-in *yahoo* (1726) və bir çox başqaları belələrindəndir. 1755-ci il aprelin 15-də Samuel Conson 43.000 söz və 114.000 əlavə sitatdan ibarət İngilis dili lüğətini hazırlayanda bu, “İngilis dilinin tarixində dönüş nöqtəsi” oldu (Author(s), 2016, p. 38).

Eyni zamanda, İtaliya, İspaniya, Portuqaliya və Fransa kimi müxtəlif ölkələrlə mədəni əlaqələr nəticəsində dilə müxtəlif sözlər daxil olaraq, ingilis dilini zənginləşdirmişdir.

a) Birbaşa təsir 19-cu əsrdə daha böyükdür, içərisində üç növ var – İtaliya ilə əlaqəli obyektlər və ya qurumlar üçün sözlər (*vendetta*, *mafia*, *salami*, *risotto*, *gorgonzola*); İtaliyanın real və ya iddia edilən liderliyə malik olduğu sahələrə aid sözlər (*magenta*, *studio*, *replica*, *tempera*, *piccolo*, *prima-donna*, *sonatina*, *intermezzo*, *cadenza*); və müxtəlif sahələrə aid sözlər (*charlatan*, *tombola*, *inferno*) (Strang, 1970, p. 317).

b) Ticarət və müharibə ingilis dilinin lüğətində bir sıra ispan sözlərinin daxil edilməsinə təsir etdi. Baugh & Cable və Strang bu sözlərə bir neçə misal verirlər: *renegade*, *mosquito*, *embargo*, *escapade*, *grandee*, *cargo*, *guitar*, *plaza*, *bravado*, *coral*, *casta-*

net, booby, comrade, junta, parade, albino və p. (Baugh & Cable, 1978, p. 10; Strang, 1970, p. 213).

c) Sadalanan bəzi sözlər həqiqətən də Yeni Dünyadan (Amerikadan) götürülüb və ya oradan ötürülüb. Brook G. və Strang B.-ə görə bu sözlərin nümunələrinə aşağıdakılar daxildir: *llama, avocado, alpaca, potato, vanilla, barbecue, banana, tomato, pimento, maroon, lime, cigar* və p. (Brook, 1958, p. 165; Strang, 1970, p. 125).

Ədəbiyyat

1. Baugh, A., & Cable, T. (1978). *A history of the English language*. Routledge and Kegan Paul Inc.
2. Brook, G. L. (1958). *A history of the English language*. Andre Deutsch Ltd.
3. Strang, B. (1970). *A history of English*. Methuen and Co. Ltd.
4. Author(s). (2016). Title of the article. *Journal of Basic and Applied Scientific Research*, 6(7), 34–39. Retrieved from. [https://www.textroad.com/pdf/JBASR/J.%20Basip.%20Appl.%20Sci.%20Rep.,%206\(7\)34-39,%202016.pdf](https://www.textroad.com/pdf/JBASR/J.%20Basip.%20Appl.%20Sci.%20Rep.,%206(7)34-39,%202016.pdf)

Hagigat Valiyeva

Sumgait State University

<https://orcid.org/0009-0002-2231-5989>

hagigat.valiyeva@sdu.edu.az

About the phonetic formation of the text

Keywords: *text, phrase, alliteration, assonance, tones, rhythm*

Açar sözlər: *mətn, söyləm, alliterasiya, assonans, tonlar, ritm*

The linguistic structure of the text combines various levels, each of which consists of separate elements: phonemes combine to form morphemes, morphemes combine in words, words in sentences, and sentences in text.

M. Halliday gives the following definition of the text: “Text is the unit of language in which operations are carried out, and the sentence is its syntactic unit.” The text can be written and oral. It determines the unique diversity of the literary text. The object of stylistic research is not any high-phrase unit, but the text itself. The text is a functional semantic concept and its dimensions are not determined (Halliday, 1978, p. 48).

I. P. Galperin writes: “Text is information expressed in the form of a written document consisting of a series of statements, combined with various types of lexical, grammatical and logical relations, having a certain modal character, pragmatic structure and structured accordingly” (Galperin, 1981, p. 72).

Thus, since common features are revealed in the reading of descriptive narration and scientific prose, it can be considered appropriate to describe them in the indicated styles of information (Turayeva, 1986).

The division of the text into syntagms is closely related to the syntactic structure of the text. In some works, descriptive texts are distinguished by a complex syntactic structure, long phrases (sentences), and they are divided into very long syntagmp. In modern prose works and scientific prose, since they have a simpler syntactic structure, they are divided into more partp. However, it should be said that most syntagms consist of two or three stressed syllables (Abdullayev, 1998).

Structurally the English language is fairly homogenous all over the world, but there are marked differences in pronunciation between its many dialects; it is interesting to note that some of the most striking of these differences occur in the small island of Britain, a fact for which there is of course a perfectly logical historical explanation (“Dialectal differences”) (Antipova, 1979).

The accented melodic structure that analyzes texts is closely related to their rhythmic formation. In the indicated styles, the main rhythmic units can be considered rhythmic groups and syntagmap. The syntagm has a similar accented (dialectal) melodic arrangement, is characterized by simple rhythmic structures, which is based on the relative isochrony (same duration) of rhythmic groupp. Each of them consists of only one stressed syllable. Due to the frequency of use of similar high-frequency phraseological units, their precise distribution, scientific prose texts have a more precise rhythmic organization. Thus, the periodic replacement of rhythmic groups and the replacement of these high-frequency phraseological units in the syntagm are added (Məmmədov, 2008).

Thus, it is impossible not to take into account language models, that is, text features that are not inherent in isolated sentences, when studying the text. Unlike the sentence-model, the text also contains the author's idea. In the creation of the text,

phonetic means acquire a certain stylistic essence, depending on their place of use, which gives harmony to speech (Məmmədov & Məmmədov, 2016).

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (1998). *Aktual üzvlənmə və mətn*.
2. Antipova, A. (1979). *Sistema angliyskoy rechevoy intonatsii*.
3. Gal'perin, I. (1981). *Tekst kak ob'yekt lingvisticheskogo issledovaniya*.
4. Halliday, M. A. K. (1978). *Language as a social semiotip*.
5. Məmmədov, A. (2008). *Dilçiliyin müasir problemləri*.
6. Məmmədov, A., & Məmmədov, M. (2016). *Diskurs tədqiqi*.
7. Turayeva, Z. (1986). *Lingvistika teksta*.

Lamia Heydərova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0008-0793-921X>

lamia.heydarova@gmail.com

Qərb mədəniyyət dilçiliyi və postsovet lingvokulturologiyası

Açar sözlər: *mədəniyyət dilçiliyi, lingvokulturologiya, konsept, mədəni sxemlər və metaforalar, dil–mədəniyyət–idrak əlaqəsi*

Keywords: *cultural linguistics, linguoculturology, concept, cultural schemas and metaphors, language–culture–cognition interface*

Bu tezisdə Qərb mədəniyyət dilçiliyi (Cultural Linguistics) ilə post-sovet lingvokulturologiyasının paralel inkişaf səbəbləri və “konsept” anlayışının bu iki elmi mühitdə necə fərqli çərçivələrdə işlənməsi araşdırılır (Karasik, 2004; Popova & Sternin, 2007; Wierzbicka, 1997). Qlobal elmi integrasiya fonunda nəzəri-metodoloji əsasların fərqliliyi bu istiqamətlərin bir-biri ilə sıx əlaqədə inkişafına təsir göstərmiş, eyni məqsədə – dil, mədəniyyət və idrak münasibətlərini öyrənməyə – yönəlsələr də, terminoloji və metodoloji ayrılıqları dərinləşdirmişdir (Karasik, 2004; Popova & Sternin, 2007).

Qərb mədəniyyət dilçiliyi Amerika etnolingvistikasının və A.Wierzbicka-nın təbii semantik metalanguage yanaşmasının təsiri altında formalaşmışdır (Karasik, 2004; Popova & Sternin, 2007). Bu yanaşmada mədəniyyətlə bağlı sxemlər, kateqoriyalar və metaforalar əsas anlayışlar kimi qəbul edilir; dil kollektiv yaddaşın daşıyıcısı və mədəni konseptuallaşdırmanın əsas vasitəsi sayılır (Karasik, 2004; Popova & Sternin, 2007).

Postsovet elmi mühitdə linqvokulturologiya rus alimlərinin (məsələn, V.Karasik, V.Krasnıx və b.) işləri ilə inkişaf etmiş, etnolinqvistika və kognitiv dilçiliyin qovşağında formalaşmışdır (Popova & Sternin, 2007; Wierzbicka, 1997). Bu istiqamət başlıca tədqiqat vahidi kimi “linqvokulturoloji konsept”i önə çəkir və konsepti həm idraki, həm də mədəniyyət elementlərinin vəhdəti kimi dəyərləndirir (Popova & Sternin, 2007; Wierzbicka, 1997).

Hər iki yanaşma dil–mədəniyyət–idrak əlaqəsini mərkəzə alır. Bununla belə, metodoloji fərqlər nəzərəçarpandır: Cultural Linguistics mədəni konseptuallaşdırmanı mədəni sxemlər və metaforalar vasitəsilə izah edir (Karasik, 2004); linqvokulturologiya isə dəyər-yüklü kateqoriyaları açıq şəkildə tədqiqatın obyektinə çevirir və konseptin linqvokulturoloji təhlilini aparır (Popova & Sternin, 2007; Sharifian, 2017; Wierzbicka, 1997).

Müasir dilçilikdə “konsept” termini müxtəlif coğrafi elmi mühitlərdə fərqli sahələrə bağlanır: keçmiş SSRİ məkanında linqvokulturologiyanın əsas obyektinə çevrildiyi halda, Qərbdə çox vaxt Ethnolinguistics / Cultural Linguistics adı altında tədqiq edilir (Karasik, 2004; Popova & Sternin, 2007). Beynəlxalq nəşr praktikasında vahid terminologiya və düzgün ekvivalentləşdirmə zəruridir; əks halda metodoloji uyğunsuzluq və yanlış eyniləşdirmələr yarana bilər (Karasik, 2004; Popova & Sternin, 2007; Sharifian, 2017).

“Konsept” Qərb mədəniyyət dilçiliyində (Cultural Linguistics) əsasən mədəni sxem, konseptual metafora və kateqoriya modelləri ilə izah olunur: yəni dil vahidlərindəki məzmun kollektiv mədəni təcrübə əsasında formalaşan sxem və metaforalarla açıqlanır; təhlil adətən formadan məzmunə (semasioloji) istiqamətdə, diskurs konteksti nəzərə alınmaqla aparılır (Karasik, 2004). Post-sovet linqvokulturologiyasında isə konsept dəyər-yüklü linqvokulturoloji vahid kimi başa düşülür: nüvə–

periferiya quruluşu, denotativ / konnotativ laylanma və milli dünyagörüşü ilə bağlılıq leksika, frazeologiya və atalar sözləri kimi materiallar əsasında rekonstruksiya edilir (Popova & Sternin, 2007; Wierzbicka, 1997). Bu iki yanaşma — birində mədəni konseptuallaşdırma sxem və metaforalarla, digərində dəyər komponenti ön planda — sahələrin paralel inkişafını və metod fərqlərini aydın göstərir (Karasik, 2004; Popova & Sternin, 2007; Wierzbicka, 1997). Buna görə terminlərin düzgün işlədilməsi və sahələrin aydın fərqləndirilməsi beynəlxalq elmi ünsiyyət üçün vacibdir (Karasik, 2004; Popova & Sternin, 2007).

Ədəbiyyat

1. Karasik, V. I. (2004). *Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurp*. Gnozip.
2. Krasnykh, V. V. (2002). *Etnopsikholingvistika i lingvokul'turologiya*. Gnozip.
3. Popova, Z. D., & Sternin, I. A. (2007). *Kognitivnaya lingvistika*. AST.
4. Sharifian, F. (2017). *Cultural linguistics: Cultural conceptualisations and language*. Springer.
5. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key wordp*. Oxford University Press

Zita Huseynova

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0000-0002-3350-4008>
zita_huseynova@mail.ru

Gulbaniz Alverdiyeva

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0000-0001-8212-9876>
gulbaniz.alverdiyeva70@gmail.com

Naiba Hamzayeva

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0004-8627-9133>
hamzayevanaiba@gmail.com

Logical Thinking as a Condition For Successful Learning of a Second Foreign Language at a University

Keywords: *logical thinking, second foreign language, contrastive approach to teaching, logical memorization, semantic memory*

Açar sözlər: *məntiqi təfəkkür, ikinci xarici dil, tədrisə təzadlı yanaşma, məntiqi yaddaş, semantik yaddaş*

When preparing future bachelors of linguistics, the study of a second foreign language plays an important role. The first foreign language studied today, in most cases, is English. Accordingly, the greatest linguistic interaction can be observed when studying the languages of the Germanic group, the most common of which, as a second foreign language, is German. It should be noted that the initial stage of learning a second foreign language at a university will differ from the initial stage of learning at school. There are several fundamental differences for this:

- The volume of material covered in the first foreign language: a university student has completed the school course of the first foreign language and, accordingly, has a fairly large store of knowledge compared to a junior or middle school student (usually, in school, the second language is introduced from grades 2–5, either simultaneously with the first foreign language, or a little later, when the student has a basic understanding of the first foreign language).

- Age characteristics (after 18 years, a person has a greater ability to generalize any knowledge).

In this regard, a reservation is made that everything described in the article is applicable to groups mastering a second foreign language from scratch at a university.

Logical thinking itself is a cognitive process in which a person acts as a bearer of certain knowledge, used by a person to form the coherence and sequence of phenomena and events, with subsequent specific conclusionp. Usually, the formation of logical thinking in students is considered in relation to mathematics, proofs, or conducting scientific research. However, there are no works devoted to the formation of logical thinking in students when learning a second foreign language, which indicates the relevance of the issues raised in this article.

Thus, to form logical thinking in students of a second foreign language means to develop their ability to see linguistic patterns, cause-and-effect relationships in linguistic structures, and the ability to operate them in new contextp. The main method in the formation of logical thinking in mastering the phonetic and lexical-grammatical systems of a second foreign language is the comparative method and the method of performing linguistic tasks by analogy, based on the compiled short algorithmp. In this case, the leading role is acquired by thinking of a high order of generalization — complex and external categorization.

Dilarə Kərimova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-6018-8460>

dilara.karimova@sdu.edu.az

Frazeoloji vahidlərin dildə yeri, yaranma və inkişaf mərhələləri

***Açar sözlər:** frazeologizmlər, frazeologizmlərin yaranma tarixi, frazeologizmlərin dildəki rolu*

***Keywords:** phraseologisms, history of the emergence of phraseologisms, role of phraseologisms in language*

Hər bir xalqın dilində nitqdə söz kimi təkrarlanan, ünsiyyət və mətn yazmaq prosesində yaranmayan sabit obrazlı ifadələr olur. Belə sabit birləşmələrə frazeoloji vahidlər, frazeologizmlər və ya frazeoloji ifadələr deyilir. Frazeoloji vahidlər hər bir xalqın tarixini, mədəniyyətini, həyat tərzini ifadə edən dil xəzinəsidir. Onlar insanın yaratdığı obrazları ən aydın şəkildə əks etdirən obrazlı və geniş dil vahidləridir. Frazeoloji vahidlər dilə özəllik və özünəməxsusluq verir; onların tərkibində nitq prosesində yaranmadığı və hazır formada işləndiyi üçün ana dili danışanların şüurunda sabitlənmiş xüsusi simvollar və assosiativ əlaqələr var. Frazeoloji vahidlər bir mədəniyyətlə birləşmiş bu və ya digər icmanın həyat tərzini, coğrafi mövqeyini, tarixini, adət-ənənələrini əyani şəkildə ifadə edir.

Dilçilik termini kimi “frazeologiya” terminindən frazeoloji vahidlər və ya frazeologizmlər adlanan dəyişən birləşmələrin struktur-semantik modellərini yaratmaqla formalaşmayan, mü-rəkkəb semantikaya malik sabit ifadələri öyrənən dilçiliyin xüsusi sahəsini ifadə etmək, eləcə də müəyyən bir dil üçün

xarakterik olan oxşar ifadələr toplusunu təyin etmək üçün istifadə olunur.

Frazeologiya müxtəlif filoloji tədqiqatların məşhur sahəsidir. Hazırda bir sıra alimlərin diqqəti frazeologiya elminə yönəlib. İdeyalardan biri frazeoloji vahidlərin mədəniyyət hadisələri kimi başa düşülməsi ilə bağlıdır və ona görə də funksiyası mədəni kontekstdə araşdırılır. Beləliklə, frazeologiya sosiolinqvistlər sahəsinə daxil olmuşdur. Frazeoloji vahidlərin ən yaxşı təriflərindən biri belədir: frazeologiya qismən və ya tam məcazi mənə daşıyan sözlərin sabit, ardıcıl birləşməsidir.

Frazeoloji vahidlər müəyyən bir dildə danışanların mədəni paradigmalarını əks etdirən dilin zənginliyini əks etdirir. Onlar etnolinqvistik birliyin mədəni arxetiplərini əks etdirir və onun dünya qavrayışının xüsusiyyətlərini açıq şəkildə ifadə etməyə kömək edir. Frazeoloji vahidlər xüsusi dil vahidləri kimi XX əsrin əvvəllərində dilçi alimin diqqət mərkəzinə düşmüş və bu söz birləşməsi elmi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Frazeologiya müstəqil dilçilik elmi kimi ilk dəfə XX əsrin 20-ci illərində görkəmli rus alimi V.V.Vinoqradov tərəfindən ayrılmışdır. O, frazeoloji vahidləri nitq fəaliyyəti ilə bağlı tədqiq etmiş, elmin obyektini, strukturunu və frazeologiyanın həcmi müəyyən etmişdir. V.V.Vinoqradov frazeoloji vahidi frazeologiyanın əsas obyektini kimi müəyyən edir (Vinoqradov, 1977, p. 88).

Sistemi təşkil edən frazeoloji vahidlərin çoxu müəyyən bir dil üçün zənginləşmə mənbəyidir. Frazeoloji sistem frazeoloji vahidlərdən, onların əsas komponentləri arasındakı əlaqədən ibarətdir. Frazeologizmlər birdən çox sözdən ibarət olan, mənə və formaca sabit olan sözlərin əlaqəsidir. Frazeologizmlər məcazi mənada, məcazi ifadələrdə işlənir, tarixi istifadə norma və üsullarına malikdir, mənası konkret nitq prosesində aydınlaşır. Frazeologizmlər söz və ya cümlə şəklində olduqda nitq vahidi

olan cümlələrdən fərqlənir. Onlar leksik vahid kimi bir çox cəhətdən sözlərə yaxındırlar və sözlərin bir çox xüsusiyyətləri frazeologiyaya da xasdır. Frazeologiyanın obyektinin müəyyənləşdirilməsində müxtəlif fərziyyələr mövcuddur.

Dilçiliyin başqa sahələri kimi frazeologiyanın da formalaşma və inkişaf mərhələləri vardır. Frazeologiya mənşəcə çox qədim olsa da, frazeologiya elminin yaranma tarixi iki yüz ilə yaxındır. Frazeologiya elminin banisi isveçrəli alim Çarlz Ballidir. O, *Fransız stilistikası* əsərində söz birləşmələrinin tədqiqinə dair xüsusi fəsillər daxil etmişdir. Ferdinand de Sossure isə sintaqma və onun xüsusiyyətləri haqqında öz fikirlərini bildirib. O bildirir ki, dildə elə hazır vahidlər var ki, onların linqvistik mahiyyəti məna və sintaktik xassələrinə görə olur; belə birləşmələr ənənəvi olaraq hazır formada istifadə olunur (Vinogradov, 1953, p. 52).

Frazeologiya dilçiliyin gələcək inkişafında sürətlə inkişaf edən sahələrdən biridir. Frazeologiya rus və ingilis dilçiliyində uzun müddət tədqiq olunduğu halda, 1940–1950-ci illərdən öz-bək dilçiliyində sistemli şəkildə öyrənilir. Bu dövrdə frazeologiyanın tədqiqi üzrə P.Rəhmətullayev, Q.A.Bayramov, N.Ç.Vəliyeva, F.M.Fərhadov, P.Cəfərov, Ə.Hacıyeva, A.Qurbanov aparıcı doktorluq dissertasiyaları və kitablarıdır. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin mənşəyi mənbələri çox müxtəlifdir. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin mənşəyini üç əsas qrupda öyrənmək məqsədəuyğundur:

1. İngilis dilində köhnə frazeoloji birləşmələr
2. Başqa dillərdən öyrənilmiş frazeoloji birləşmələr
3. İngilis dilinin Amerika variantından alınan frazeoloji birləşmələr

İngilis dilində əksər frazeoloji birləşmələrin müəllifləri hələ də elmə məlum deyil. Bu problem sabit birləşmənin bir növü hesab edilən məqalələrdə xüsusilə özünü göstərir. Bütün dil-

lərdə, xüsusən də ingilis dilində olan frazeoloji birləşmələr xalqın müdrikliyini, zövqünü əks etdirən xalq yaradıcılığıdır. Bir çox frazeoloji vahidlər ingilis xalqının adət-ənənələrini, adət və inanclarını, ingilis tarixinin bizim bildiyimiz və bilmədiyimiz tarixi həqiqətlərini və faktlarını əks etdirir.

Bir çox frazeoloji vahidlərin kökləri peşəkar ünsiyyətə gedib çıxır. Frazeoloji birləşmələrin əsas mənbəyi bir-biri ilə əlaqəli sözlərin mənalарının dəyişməsidir. Bir çox ingilis frazeologiyası bədii əsərlərdən və müxtəlif ədəbi mənbələrdən götürülüb. İngilis dilindəki frazeoloji birləşmələrin sayına görə ədəbi mənbələrdən sonra birinci yeri İncil, ikinci yeri isə Şekspirin əsərlərindən olan frazeologiyalar tutur. Yazıçıların əsərləri, uşaq şeirləri, nağıllar, karikaturalar da frazeologiyanın mənbəyidir. V.V.Vinoqradov frazeologiyayı üç sinfə ayırır: frazeoloji birliklər, frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr (Smit, 1959, p. 312).

Hər hansı bir dilin və onun alt sistemlərinin bütün frazeoloji fondunu hərtərəfli və dərinlən öyrənmək onun komponentlərini, yəni frazeoloji vahidləri etimoloji araşdırmadan mümkün deyil. İngilis dilində terminoloji xarakterli frazeoloji vahidlərin etimologiyasının öyrənilməsinə mühüm töhfə L.P.Smit tərəfindən verilmişdir ki, o, həm həcm, həm də müxtəliflik baxımından o dövrdə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin toplusunu xeyli üstələyən idiomatik ifadələr toplusunu tərtib etmişdir. Tədqiqatçı *İngilis dilinin frazeologiyası* kitabında ingiliscə frazeoloji vahidləri, onların yaranma mənbələrini ətraflı araşdırır (Smit, 1959, p. 145).

Beləliklə, dilində frazeoloji ifadələrin yaranma tarixi olduqca qədim dövrlərə gedib çıxır və onların nə vaxt yarandığını tam dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirmək olduqca çətin məsələdir. Yarandığı xalqın mədəniyyətini, tarixini, adət-ənənələrini və p. əks etdirən bu sabit söz birləşmələrinin etimologiyasını ən çox araş-

dıran və bu mövzuda əsərlər, məqalələr dərc edən ən mühüm alim L.P.Smit hesab olunur. İngilis dilində frazeoloji ifadələrin yaranma tarixini araşdıran müəlliflər qeyd edirlər ki, bu dildəki frazeologizmlər əsasən yazıçılar tərəfindən daxil edilmişdir, digərləri İncildən, digərləri isə başqa dillərdən, məsələn, latın dilindən gəlir. Dilə jarqondan daxil olmuş frazeoloji vahidlər təbəqəsi də var.

Ədəbiyyat

1. Akhmadjanovna, M. P. (2021). Etymology of phraseological units in English and Uzbek languagep. *European Scholar Journal (ESJ)*, 2(3), 51–54.
2. Smit, L. P. (1959). *Frazeologiya angliyskogo yazyka* (A. R. Ignat'yeva, Tranp.). UCHPEDGIZ.
3. Vinogradov, V. V. (1953). Main types of lexical meanings of the word. [Journal title not specified], (5), 88–119.
4. Vinogradov, V. V. (1977). Ob osnovnykh tipakh frazeologicheskikh yedinit v russkom yazyke. In *Leksikologiya i leksikografiya: izbrannyye trudy*, 312. Nauka.

Günay Xanizadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti SABAH qrupları
magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-0751-8420>
xanizadegunay@gmail.com

Ümumtürk tarixinin tədrisinin əhəmiyyəti və Azərbaycan ictimaiyyətində mövzuya münasibət

Açar sözlər: *Türk xalqları, orta təhsil, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Ortaq türk tarixi*

Keywords: *Turkic peoples, secondary education, Organization of the Turkic States, Common Turkic history*

Türk xalqları dünya tarixinin ən qədim etnoslarındanır. Türklərin ilk dəfə tarix səhnəsinə çıxışı e.ə. II minilliyə təsadüf etmişdir. Türklər tarix boyu Asiya və Avropa qitəsində yaşamış, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dövlətlər qurmuş, bu ərazilərdəki siyasi və mədəni proseslərə birbaşa təsir göstərmişdir. Türklər hələ də bu iki qitədə yaşamağa və dünya tarixini yönləndirməyə davam edir.

Türk xalqlarının orta q tarixi-mədəni köklərə malik olması, eyni dil ailəsindən çıxması, müəyyən tarixi dövrlərə qədər orta q yazılı abidələr meydana gətirməsi və bütün bunların gənc nəsillərə doğru məzmununda çatdırılması günümüzün vacib məsələlərindən birini təşkil edir. Keçən əsrin 90-cı illərində müstəqilliyini təkrar bərpa etmiş türk dövlətləri artıq bir təşkilatda birləşmişdir. Təhsilin hər mərhələsində tədris proqramlarında türk xalqları arasındakı ortaqlıq nəzərə alınmalı, dərsliklərdə, xüsusi-lə tarix yaddaşı ifadəsini tapmalıdır. Əlbəttə, bu məsuliyyətli iş və uğurlu nəticələrin alınması müəyyən vaxt tələb edən uzun prosesdir.

Bir zamanlar əsarət altında olan türklərin yaxınlaşması, gənc nəsillərdə genetik yaddaşın möhkəmləndirilməsi artıq 1990-cı illərdən başlayaraq özünü ilk növbədə təhsil sahəsində göstərmişdir. Orta və ali təhsil proqramlarına türk tarixi ilə bağlı mövzular və fənlər daxil olunmuşdur. 1992-ci ildə Azərbaycanın paytaxtında yerləşən Bakı Dövlət Universitetində *Türk və Qafqaz xalqları tarixi* kafedrası yaradılmışdır. Daha sonra bu kafedra iki ayrı kafedraya bölünmüşdür: *Türk xalqları tarixi* kafedrası və *Qafqaz xalqları tarixi* kafedrası. Bənzər ənənə digər Azərbaycan universitetlərində də tətbiq olunmuş, türk xalqları kafedrası yaranmış və fənn olaraq keçilməyə başlanmışdır (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti və p.). Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan ümumi orta təhsil sistemində ortaqlıq türk tarixinin həm mövzu və ya paraqraf, həm də müstəqil bir fənn kimi tədrisi prosesi gecikmişdir. Ortaqlıq türk tarixi, əsasən, “Ümumi tarix” və “Azərbaycan tarixi” fənlərinin tərkibində tədris olunmuşdur. Məsələn, VI sinif ümumi tarixində “Qədim türklər, İskit dövləti, Böyük Hun dövləti”, VII sinif ümumi tarixində “Avropa Hun və Ağ Hun dövlətləri, Gök-türk, Xəzər, Avar və Uyğur xaqanlıqları, Oğuz dövləti, Qaraxanlı dövləti, Qəznəli dövləti, Böyük Səlcuq dövləti, Osmanlı imperiyası, Teymuri dövləti”, VIII sinif ümumi tarixində “Osmanlı dövləti (XVII–XVIII əsrlərdə), Mərkəzi Asiyanın türk xalqları (XVII–XVIII əsrlərdə)”, IX sinif ümumi tarixində isə “Türk dünyası tarixinin XIX və XX əsrlərdə vəziyyəti ilə bağlı mövzular” tədris olunmuşdur. X və XI sinif ümumi tarixlərdə isə mövzular özündə (Böyük Hun dövləti, Türk dövlətləri III–XI əsrlərdə, Səlcuqlu dövləti, Teymuri dövləti, Osmanlı imperiyası və Türkiyə) ən qədim zamandan müasir dövrə qədər baş vermiş prosesləri əks etdirmişdir. *Azərbaycan tarixi* fənni isə adından da məlum olduğu kimi Azərbaycan türklərinin tarixindən və digər türk dövlətləri ilə olan münasibətlərdən bəhs etmişdir. IX

siniflərə tədris olunmuş “Zəfər tarixi” dərslində isə II Qarabağ müharibəsindən və bu müharibədə Azərbaycana dəstək olan qardaş Türkiyə dövləti ilə münasibətlər əks olunmuşdur. Burada Türkiyə mətbuatının Azərbaycana dəstəyi və Türkiyə Respublikasının prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Qarabağ zəfərinə həsr olunan hərbi paradda iştirakından bəhs olunmuşdur.

Türkdilli xalqlar arasında ortaqlar türk tarixinin tədrisi sadəcə keçmişin öyrənilməsi baxımından deyil, həmçinin gələcəyə yönəlmiş strateji bir addımdır. Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan (Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan) bütün dövlətlərin orta ümumtəhsil məktəblərində “Ümumtürk tarixinin”, başqa adla “Ortaq türk tarixi”nin müstəqil bir fənn kimi keçirilməsi, eyni dərsləyin bütün təşkilat dövlətlərində tətbiq edilməsi elm və təhsillə bağlı bütün toplanılarda həmişə aktual olmuşdur. Hətta bu məsələ ilə bağlı bir sıra tədbirlər daha erkən görülməyə başlanmışdır. “Ortaq türk tarixi” dərsləyinin yazılması barəsində ilk danışıqlar 1992-ci ildə türk dövlətləri tərəfindən Ankarada baş tutmuşdur. 2012-ci ildə isə Qırğızıstanda Türk Şurası Zirvə görüşü olmuşdur. Bu görüşdə Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan prezidentləri “Ortaq türk tarixi” dərsləyinin yazılması və müvafiq türk ləhcələrinə uyğunlaşdırılaraq bütün türkdilli dövlətlərdə tədris olunması barəsində razılığa gəlmişdirlər. Dərsləyin hazırlanması kimi mühüm bir məsələ isə Beynəlxalq Türk Akademiyasına tapşırılmışdır. Darxan Kızırdı və Qaybullu Babayar tərəfindən dərslər 2018-ci ildə hazırlanmışdır. Dərslər hazır olduqdan sonra qərara gəlinmişdir ki, dərslər bir sıra üzv dövlətlərin məktəblərində tətbiq olunsun. Nəticə olaraq Azərbaycanda, Türkiyədə, Qırğızıstanda və Qazaxıstanda bu dərsləyin tədrisinə başlanılmışdır. Dərslər ilk öncə VIII siniflərdə seçmə fənn kimi tədris olunacaqdı. Azərbaycanda bu layihə pilot mərhələ şəklində tət-

biq edilmişdir. Bunun üçün 150 məktəb seçilmiş və 10 mindən çox VIII sinif şagirdinə bu fənn tədris olunmuşdur.

Azərbaycan ümumtəhsil sistemində ortaqlıq türk tarixinin tədrisi ilə bağlı məsələlərə münasibətlər birmənalı olmamış, Azərbaycan mətbuat orqanlarında – qəzet və jurnallarda, monoqrafik kitablarda öz əksini tapmışdır. *Xalq* qəzeti, *Şərq* qəzeti, 525-ci qəzeti və *Azərtac* kimi xəbər mənbələri yuxarıda bəhs etdiyimiz “Ortaqlıq türk tarixi” dərslisinin hazırlanmasını və tədrisə daxil edilməsi üçün atılan ilk addımları yüksək səviyyədə qiymətləndirmişlər. Hətta tarixçi Hafiz Cabbarovun *Xalq* qəzetinə verdiyi müsahibəsinə əsasən, Türkiyədə 2022-ci ildə “Ortaqlıq türk tarixi” dərslisi ilə bərabər “Ortaqlıq türk ədəbiyyatı”, “Ortaqlıq türk coğrafiyası” dərsliklərinin də hazırlanması ilə bağlı müzakirələr aparılmışdır.

Bir mühüm məsələni də vurğulamaqla lazımdır ki, Azərbaycan ictimaiyyətində “Ortaqlıq türk tarixi” dərslisi haqqında təqdirəlayiq mətbuat çıxışları varsa da, tənqidi münasibətlər də vardır. Əvvəla, AMEA Tarix İnstitutunun tədqiqatçıları, orta məktəblərin tarix müəllimləri, daha sonra tarixini sevən və öyrənən Azərbaycan xalqı Darxan Kızırcı və Qaybullay Babayev tərəfindən hazırlanmış “Ortaqlıq türk tarixi” dərslisində Əmir Teymura qarşı olan münasibətin dəyişməsi, Səfəvi imperatoru Şah İsmayılın İran şahı kimi təqdim edilməsinə son verilməsi, Ağ-qoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin layiq olduğu şəkildə tərif edilməsi, nəhayət, ortaqlıq türk tarixi təfəkkürünün ədalətli yaradılması, məhəlli mənafehlərin kənara qoyularaq ortaqlıq tariximizin milli təəssüblə təqdim edilməsi baxımından həmfikir olmuşdur. Əlbəttə, fikrimizcə, bu çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır. Dərslinin təkmilləşdirilmiş formasının gələcək zamanda tətbiqi əsas hədəflərdən biri olmalıdır. Çünki bu təşəbbüs türk dünyası gəncləri arasında bir dərslilik vasitəsilə tarixi-ideoloji birləşməni təbliği üçün çox əhəmiyyətli bir hadisədir.

Günay Camalova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-4575-085X>
gunaycamal10@gmail.com

Azərbaycan təhsil sistemində innovativ idarəetmə mexanizmlərinin rolu

Açar sözlər: *Azərbaycan təhsili, innovativ idarəetmə, təhsil siyasəti, təhsil sistemi, idarəetmə mexanizmləri*

Keywords: *Azerbaijani education, innovative management, education policy, education system, management mechanisms*

Azərbaycan təhsil sistemində innovativ idarəetmə mexanizmləri son illərdə ölkənin təhsil sahəsində aparılan islahatların əsas komponentlərindən biri olaraq diqqəti cəlb edir. Bu mexanizmlər təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində səmərəliliyi artırmaq, qərar qəbulətmə prosesini optimallaşdırmaq və təhsil keyfiyyətini yüksəltmək məqsədini daşıyır. İnnovativ idarəetmə yalnız müasir texnologiyaların tətbiqindən ibarət deyil, eyni zamanda strateji planlaşdırma, şəffaflıq, hesabatlılıq və davamlı inkişaf prinsiplərinin təhsil sisteminə inteqrasiyasını əhatə edir (Əliyev, 2020).

Azərbaycan təhsil sistemində bu mexanizmlərin tətbiqi bir neçə istiqamətdə özünü göstərir. Birincisi, rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi ilə məktəb və ali təhsil müəssisələrində məlumatların elektron şəkildə idarə olunması və analiz edilməsi mümkün olur. Bu, həm tələbə göstəricilərinin izlənməsini asanlaşdırır, həm də təhsil siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə imkan yaradır (Həsənova, 2019).

Bu tədqiqat çərçivəsində Azərbaycan təhsil sistemində innovativ idarəetmə mexanizmlərinin rolu həm yerli, həm də beynəlxalq araşdırmalar əsasında təhlil edilmişdir. Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, innovativ idarəetmə təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, təhsil keyfiyyətini yüksəltmək və tələbələrin yaradıcılıq, tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından əhəmiyyətliyədir. Məsələn, UNESCO və Dünya Bankı tərəfindən aparılmış tədqiqatlar təhsil müəssisələrində rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqinin təhsil prosesinə müsbət təsir göstərdiyini, eyni zamanda müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafını dəstəklədiyini qeyd edir (Johnson, Adams Becker, Estrada, & Freeman, 2016). Beynəlxalq araşdırmalar həmçinin göstərir ki, strateji planlaşdırma və şəffaf idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi təhsil siyasətinin effektivliyini artırır və ölkələrin qlobal təhsil sahəsində rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Məsələn, ABŞ və Avropa ölkələrində aparılmış araşdırmalar göstərir ki, təhsil müəssisələrində innovativ idarəetmə tətbiq edən təşkilatlar həm tələbə məmnunluğunu, həm də müəllimlərin iş səmərəliliyini yüksəldirlər.

Azərbaycan təhsil sistemində innovativ idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi bu beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və uyğunlaşdırılması ilə daha məqsədəuyğun və effektiv hala gətirilə bilər. Beləliklə, yerli təcrübə beynəlxalq standartlarla inteqrasiya edilərək, təhsil müəssisələrinin idarəetməsinin keyfiyyətini və təhsilin ümumi nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

İkincisi, innovativ idarəetmə yanaşmaları müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini artırmaq və onların davamlı təhsilini təşviq etmək üçün müasir təlim metodlarının tətbiqini dəstəkləyir. Bu mexanizmlər həmçinin məktəb və universitet rəhbərlərinin idarəetmə bacarıqlarını gücləndirir, komanda işini təşviq

edir və qərar qəbuletmə prosesində əməkdaşlıq modelini gücləndirir.

Üçüncüsü, təhsil müəssisələrində innovativ idarəetmə şagirdlərin və tələbələrin inkişafına yönəlmiş strategiyaların formalaşdırılmasını təmin edir. Bu yanaşma vasitəsilə təhsil sistemi yalnız bilik ötürən qurum olmaqdan çıxaraq, tələbələrin tənqidi düşünmə, problem həll etmə və yaradıcı bacarıqlarının inkişafına fokuslanır.

Nəticə etibarilə, innovativ idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi Azərbaycan təhsil sistemində idarəetmənin şəffaf, effektiv və davamlı olmasını təmin edir, təhsil keyfiyyətini artırır və ölkənin global təhsil sahəsində rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Bu mexanizmlər həm dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində, həm də yerli təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan təhsil sistemində innovativ idarəetmə mexanizmləri təhsil siyasətinin təkmilləşdirilməsi və təhsilin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində mühüm rol oynayır. Bu mexanizmlər təhsil müəssisələrinin səmərəli idarə olunmasını təmin etmək, qərar qəbuletmə prosesini şəffaf və sistemli hala gətirmək, həmçinin davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan idarəetmə strategiyalarını tətbiq etmək məqsədini daşıyır (Məmmədov, 2021).

Innovativ idarəetmə mexanizmləri bir neçə əsas istiqamətdə təhsil sisteminə təsir göstərir. Birinci istiqamət rəqəmsal idarəetmə və texnologiyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Elektron məlumat bazaları, təhsil platformaları və rəqəmsal monitoring sistemləri təhsil müəssisələrində məlumatların effektiv idarə olunmasına və analizinə imkan verir. Bu, yalnız təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini izləməyə deyil, həm də tələbə göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə və təhsil prosesinin optimalaşdırılmasına şərait yaradır (Teymurova, 2017).

İkinci istiqamət təhsil müəssisələrində insan resurslarının idarə olunmasıdır. İnnovativ idarəetmə müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləyir, davamlı təlim və sertifikatlaşdırma sistemlərinin tətbiqini təşviq edir. Eyni zamanda, məktəb və universitet rəhbərlərinin idarəetmə bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş proqramlar həyata keçirilir. Bu mexanizmlər həmçinin komanda işini təşviq edir, əməkdaşlıq və kollektiv qərar qəbulətmə modellərinin tətbiqini təmin edir.

Üçüncü istiqamət tədris prosesinin innovativ idarəetmə vasitəsilə inkişaf etdirilməsidir. Bu yanaşma tələbələrin bilik və bacarıqlarının inkişafını əsas götürərək təhsil sistemini bilik ötürmə funksiyasından çıxarır və onları tənqidi düşünmə, yaradıcı problem həll etmə və praktiki bacarıqlara yiyələnmə istiqamətində formalaşdırır. Təhsil müəssisələrində innovativ idarəetmə tələbə mərkəzli yanaşmanın tətbiqini asanlaşdırır, təhsil prosesini daha şəffaf və nəticəyönümlü edir.

Dördüncü istiqamət strateji planlaşdırma və davamlı inkişafdır. İnnovativ idarəetmə mexanizmləri dövlət təhsil siyasətinin həyata keçirilməsində strateji planların hazırlanmasına, təhsil proqramlarının optimallaşdırılmasına və resursların səmərəli paylanmasına kömək edir. Bu yanaşma vasitəsilə Azərbaycan təhsil sistemi beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılır və ölkənin global təhsil sahəsində rəqabət qabiliyyəti artırılır (UNESCO, 2018).

Nəticə olaraq, innovativ idarəetmə mexanizmləri Azərbaycan təhsil sistemində idarəetmənin şəffaf, səmərəli və davamlı olmasını təmin edir. Bu mexanizmlər yalnız təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini təkmilləşdirmir, həm də təhsil siyasətinin strateji istiqamətlərinə dəstək verir, təhsil keyfiyyətini yüksəldir və ölkənin təhsil sahəsində innovativ inkişafına təkan verir.

Azərbaycan təhsil sistemində innovativ idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi ölkədə təhsil siyasətinin təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisələrinin səmərəli idarə olunması və tələbələrin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyətli nəticələr verir. Bu mexanizmlər rəqəmsal idarəetmə, strateji planlaşdırma, müəllim və rəhbərlərin peşəkar inkişafı, tələbə mərkəzli yanaşmalar və davamlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsini təmin edir. Nəticədə, təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti daha şəffaf və nəticəyönlü olur, təhsil keyfiyyəti yüksəlir və Azərbaycan təhsil sistemi beynəlxalq standartlara uyğunlaşır. Bu yanaşma həm dövlət təhsil siyasətinə, həm də yerli təhsil müəssisələrinin strateji idarəetməsinə mühüm töhfələr verir (World Bank, 2020).

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2020). *Azərbaycan təhsil sistemində innovativ idarəetmə modelləri*. Təhsil Nəşriyyatı.
2. Həsənova, F. (2019). *Təhsil siyasətində strateji planlaşdırma və idarəetmə*. Elm və Təhsil.
3. Johnson, L., Adams Becker, P., Estrada, V., & Freeman, A. (2016). *The NMC Horizon Report: 2016 higher education edition*. The New Media Consortium.
4. Məmmədov, A. (2021). *Rəqəmsal texnologiyaların təhsil idarəciliyində rolu*. ADA Universitet Nəşriyyatı.
5. Teymurova, P. (2017). *Təhsil müəssisələrində idarəetmənin səmərəliliyi və innovasiyalar*. Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı.
6. UNESCO. (2018). *Innovative education management: Global practicep*. UNESCO Publishing.
7. World Bank. (2020). *Education management and innovation in developing countries*. World Bank

Validəxanım Məmmədli

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-0650-399X>

validammmdli31@gmail.com

İdarəetmədə monitoring və qiymətləndirmə anlayışının mahiyyəti və məzmunu

Açar sözlər: *monitorinq, qiymətləndirmə, idarəetmə mexanizmləri, təhsil keyfiyyəti, strateji planlaşdırma*

Keywords: *monitoring, evaluation, management mechanisms, education quality, strategic planning*

Zamanın tələbinə uyğun olaraq, hər gün sürətlə dəyişən və inkişaf edən müasir dünyada təhsil sistemi hər bir dövlət üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri olduğu qaçınılmazdır. Dövlətin idarə olunmasından tutmuş iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına qədər bütün sahələr əlbəttə ki, təhsil prosesi ilə sıx bağlıdır. Dünyanın qabaqcıl ölkələrində təhsil sisteminin yüksək keyfiyyəti həmin dövlətlərin ümumi inkişafının əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Bu baxımından, suveren Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Təhsil yalnız fərdi inkişafı deyil, eyni zamanda cəmiyyətin hərtərəfli tərəqqisini təmin edən vacib institut kimi qəbul etmək düzgün olar (Gözgü, 2018).

Dövlətin, cəmiyyətin və təhsilalanların təhsil sistemində sosial tələbi keyfiyyətli təhsildir. Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Tarixi perspektivdən baxdıqda, dövlətlərin güclənməsi və zəifləməsi əsasən idarəetmənin keyfiyyəti ilə bağlı olmuşdur. Güclü liderlər zəif dövlətləri inkişaf etdirə bilmiş, səriştəsiz idarəçilər isə güclü dövlətlərin mövqeyini zəif-

lənmişdir. Bu fakt təhsil sistemində idarəetmənin strateji rolunu daha da önəmli edir. Təhsil sektorunda müəllimlərin və idarəçilərin peşəkarlığının artırılması, müasir təhsil trendlərinə uyğunlaşdırılması və davamlı professional inkişafın təmin olunması təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsində nə qədər önəmli aspekt olduğunu göstərir (Hüseynov, 2020).

Yeni qiymətləndirmə sisteminin fəaliyyət mexanizmini başa düşmək üçün qiymətləndirmə və Monitoring anlayışlarının mahiyyətini bilmək lazımdır. Müasir idarəetmədə müxtəlif dövlət orqanları, təhsil müəssisələri və ictimai təşkilatların integrasiya olunmuş fəaliyyəti strateji idarəetmənin uğurlu həyata keçirilməsi üçün çox vacibdir. Bu integrasiya təhsilin səmərəliliyini artırır, sahələrarası koordinasiyanı gücləndirir və resursların optimal istifadəsinə şərait yaradır.

İdarəetmə prosesində monitoring və qiymətləndirmə anlayışları müasir idarəetmə nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin ayrılmaz elementləridir. Hər iki mexanizm təşkilatların, layihələrin və fəaliyyətlərin məqsədlərə uyğunluğunu təmin etmək, resurslardan səmərəli istifadəni artırmaq və nəticələrin davamlılığını möhkəmləndirmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır (Kusek, & Rist, 2004).

Monitoring deyəndə nə başa düşülür? Monitoring idarəetmədə həyata keçirilən fəaliyyətlərin gedişatının mütəmadi və sistemli şəkildə izlənilməsi prosesidir. Bu prosesdə toplanan məlumatlar təhlil edilərək vaxtında qərarların qəbuluna imkan verir. Həmçinin, Monitoring real vaxt rejimində baş verən dəyişikliklərin qeydə alınmasına, potensial risklərin erkən mərhələdə aşkarlanmasına, həm də icra prosesinə çevik müdaxilələrin edilməsinə şərait yaradır. O, yalnız hesabat xarakterli deyil, həm də idarəetmədə şəffaflıq və operativliyin təmin edilməsinə xidmət edən əsas nəzarət mexanizmidir (Patton, 2008).

Təhsildə monitoring və qiymətləndirmənin ən böyük fərqi ondan ibarətdir ki, monitoringin nəticələrindən proses davam edərkən prosesin səmərəliliyində, müəyyən düzəlişlərin edilməsində istifadə etmək mümkündür. Qiymətləndirmə isə həyata keçirilmiş fəaliyyətlərin nəticələrinin məqsədlərlə uyğunluğunu, effektivliyini, təsir gücünü və dayanıqlılığını ölçən analitik təhlil prosesidir. Qiymətləndirmə nəticəsində əldə olunan məlumatlar mövcud fəaliyyətin keyfiyyət göstəricilərini üzə çıxarmaqla yanaşı, gələcək planlaşdırma və strategiyaların təkmilləşdirilməsi üçün baza rolunu oynayır. Bu prosesdə obyektiv meyarlar, ölçülə bilən göstəricilər və müqayisəli təhlil metodları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Rossi, Lipsey, & Freeman, 2004).

Sadələşdirilmiş şəkildə desək, monitoring “hazırda nə baş verir?” sualına cavab verərkən, qiymətləndirmə “nəticələr nə dərəcədə məqsədə uyğundur və hansı dəyişikliklər tələb olunur?” sualını aydınlaşdırır. Hər iki mexanizm qarşılıqlı əlaqəli olub idarəetmədə davamlı inkişafın təmin edilməsində mühüm funksiyaları yerinə yetirir.

Monitoring və qiymətləndirmənin integrativ tətbiqi idarəetmə sistemində geri əlaqə mexanizmini gücləndirir. Bu yanaşma strateji qərarların daha dəqiq əsaslandırılmasına, risklərin azaldılmasına, resursların optimal bölüşdürülməsinə və məqsədlərə nail olma səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, bu proses maraqlı tərəflər arasında hesabatlılıq və etimadın artırılmasında mühüm rol oynayır (UNDP, 2009).

Beləliklə, qiymətləndirmə ölçülən parametrin qiymətinin, obyektin və ya sistemin halının qəbul olunmuş standartla nisbətdə müəyyən olunmasıdır. Nəticə etibarilə, idarəetmədə monitoring və qiymətləndirmə yalnız nəzarət vasitəsi kimi deyil, həm də innovativ idarəetmə mədəniyyətinin formalaşdırılması, təşkilati öyrənmə prosesinin gücləndirilməsi və uzunmüddətli uğurun təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyətə malik-

dir. Bu mexanizmlər müasir dövlət idarəçiliyində təhsilin inkişafı və səmərəliliyin artırılması üçün zəruri təməl təşkil edir. Bu prosedur ölçmə nəticəsinin standartla yaxınlıq dərəcəsini kəmiyyət göstəricisinə çevirməyə imkan verən qiymətləndirmə şkalasının olmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Gözgü, M. (2018). *Strateji idarəetmədə monitoring və qiymətləndirmə*. Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı.
2. Hüseynov, Ə. (2020). *İdarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasında monitoring və qiymətləndirmə*. Təhsil Nəşriyyatı.
3. Kusek, J. Z., & Rist, R. P. (2004). *Ten steps to a results-based monitoring and evaluation system*. The World Bank.
4. Patton, M. Q. (2008). *Utilization-focused evaluation* (4th ed.). Sage Publicationp.
5. Rossi, P. H., Lipsey, M. W., & Freeman, H. E. (2004). *Evaluation: A systematic approach* (7th ed.). Sage Publication.
6. UNDP. (2009). *Handbook on planning, monitoring and evaluating for development result*. United Nations Development Programme.

Cavid Vəliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-0132-1099>
cavid_veliyev_2019@mail.ru

Ali təhsildə strateji planlaşdırma və davamlı inkışaf modelləri

Açar sözlər: *ali təhsil, strateji planlaşdırma, davamlı inkişaf, idarəetmə modelləri, təhsil siyasəti*

Keywords: *higher education, strategic planning, sustainable development, management models, education policy*

Ali təhsil sistemi hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının aparıcı istiqamətlərindən biridir. Müasir dövrdə qloballaşma, rəqabət mühiti, əmək bazarının tələbləri və sürətli texnoloji dəyişikliklər ali təhsilin inkişafına yeni yanaşmalar tələb edir. Bu baxımdan, strateji planlaşdırma ali məktəblərin idarə olunmasında əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Strateji planlaşdırma yalnız uzunmüddətli məqsədlərin müəyyən edilməsi deyil, həm də universitetlərin mövcud resurslarının səmərəli istifadəsi, təhsil keyfiyyətinin artırılması, beynəlxalq rəqabətə davam gətirməsi və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsidir.

Strateji planlaşdırmanın mahiyyəti ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini məqsədyönlü şəkildə təşkil etmək, gələcək inkişaf istiqamətlərini dəqiq müəyyənləşdirmək və bu istiqamətləri həyata keçirəcək idarəetmə modellərini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu prosesdə universitetlərin missiyası, vizyonu, əsas dəyərləri, akademik və sosial öhdəlikləri nəzərə alınır (Rzayev, 2014).

Davamlı inkişaf modelləri isə ali təhsildə ekoloji, iqtisadi və sosial davamlılığı birləşdirən kompleks yanaşmanı əhatə edir.

Davamlı inkişaf konsepsiyası universitetlərin yalnız təhsil və tədqiqat fəaliyyətini deyil, həm də cəmiyyətə xidmət missiyasını özündə birləşdirir. Bu baxımdan universitetlər yalnız bilik istehsal edən müəssisə deyil, həm də sosial məsuliyyət daşıyan təşkilat kimi çıxış edirlər. Onların əsas məqsədi tələbələrin peşəkar inkişafı ilə yanaşı, həm də onların sosial-mədəni dəyərlərə hörmət edən, ekoloji baxımdan şüurlu və qlobal dəyişikliklərə adaptasiya edə bilən vətəndaş kimi formalaşmasına dəstək verməkdir (Əliyev, 2015).

İdarəetmə modelləri ali təhsil müəssisələrində strateji planlaşdırmanın həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə universitetlərdə daha çox korporativ idarəetmə yanaşmaları tətbiq edilir: nəticəyönlü idarəetmə, keyfiyyətin təminatı, innovasiya yönümlü idarəetmə və tələbəyönlü yanaşma bunların başlıca nümunələridir. Bu modellər ali təhsildə həm daxili resursların səmərəli istifadəsini, həm də beynəlxalq standartlara uyğun inkişafı təmin edir.

Təhsil siyasəti kontekstində strateji planlaşdırma milli inkişaf strategiyaları ilə sıx bağlıdır. Dövlət səviyyəsində qəbul olunan təhsil islahatları universitetlərin fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən ali təhsil müəssisələrinin inkişaf planları ölkənin sosial-iqtisadi prioritetlərinə uyğunlaşdırılır.

Nəticə etibarilə, ali təhsildə strateji planlaşdırma və davamlı inkişaf modellərinin tətbiqi universitetlərin rəqabət qabiliyyətini artırır, tədris və tədqiqat keyfiyyətini yüksəldir, cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən peşəkar kadrların hazırlanmasına imkan yaradır. Bu isə uzunmüddətli dövrdə ölkənin insan kapitalının güclənməsinə, eləcə də milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına töhfə verir.

Ali təhsildə strateji planlaşdırma və davamlı inkişaf modellərinin tətbiqi universitetlərin fəaliyyətində fundamental rol oynayır. Strateji planlaşdırma universitetlərin uzunmüddətli

məqsədlərini müəyyən etməyə, resurslarını səmərəli bölməyə və tədris-tədqiqat proseslərinin keyfiyyətini artırmağa imkan verir. Davamlı inkişaf prinsipləri isə ali təhsil müəssisələrini yalnız bilik istehsal edən qurum kimi deyil, həm də cəmiyyət üçün sosial məsuliyyət daşıyan vətəndaş yetişdirən mərkəz kimi formalaşdırır. Təhsil siyasəti və idarəetmə modellərinin strateji yanaşması universitetlərin daxili strukturunu və idarəetmə mexanizmlərini optimallaşdırır, innovasiya yönümlü fəaliyyətə təkan verir və beynəlxalq rəqabətə davamlı kadrların hazırlanmasını təmin edir. Bu yanaşma, tələbələrin peşəkar bacarıqlarının yüksəlməsinə, akademik tədqiqatların səmərəliliyinə və universitetlərin nüfuzunun artmasına birbaşa təsir göstərir (Quliyev, 2018).

Bundan əlavə, strateji planlaşdırma və davamlı inkişaf modelləri ali təhsil müəssisələrinin həm daxili idarəetmə proseslərini, həm də sosial məsuliyyət və ekoloji davamlılıq prinsiplərini inteqrasiya etməyə imkan verir. Bu yanaşma universitetləri yalnız milli təhsil sistemi üçün deyil, həm də global təhsil arenasında rəqabət aparan institutlar səviyyəsinə yüksəldir. Strateji planlaşdırma və davamlı inkişaf modelləri universitetlərin innovasiya və texnologiya sahəsində fəaliyyətini gücləndirir, tədris və tədqiqat proseslərinin daha çevik və adaptiv olmasını təmin edir. Eyni zamanda, bu yanaşma cəmiyyətin tələblərinə uyğun peşəkar və sosial məsuliyyətli kadrların hazırlanmasına dəstək verir.

Nəticədə, ali təhsildə strateji planlaşdırma və davamlı inkişaf modellərinin uğurlu tətbiqi universitetlərin uzunmüddətli dayanıqlığını, ölkənin insan kapitalının inkişafını və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Bu yanaşma həm universitetlər, həm də cəmiyyət üçün davamlı rifah və perspektivli inkişaf təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2015). *Ali təhsilin idarə olunması: Strateji yanaşmalar*. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Məmmədov, F. (2017). *Universitetlərin inkişaf strategiyaları və idarəetmə modelləri*. Qanun Nəşriyyatı.
3. Həsənov, E. (2016). *Ali təhsildə davamlı inkişaf və keyfiyyətin təminatı*. Təhsil Nəşriyyatı.
4. Quliyev, P. (2018). *Təhsil siyasəti və ali təhsildə strateji planlaşdırma*. Maarif Nəşriyyatı.
5. Əliyeva, N. (2019). *Universitetlərin idarə olunmasında innovativ yanaşmalar*. Elm Nəşriyyatı.
6. Məmmədova, L. (2020). *Ali təhsil və insan kapitalının inkişafı*. Təhsil və Elm.
7. Rzayev, A. (2014). *Təhsildə strateji idarəetmə və planlaşdırma*. Elm və Təhsil.
8. Əliyev, T. (2013). *Ali təhsildə dayanıqlı inkişaf modelləri*. Qanun Nəşriyyatı.

Leyla Meybullayeva

SDU nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

leylanazerova89@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-0952-9085>

Ülviyyə İbrahimova

SDU nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

ulviyye-1981@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-3015-2759>

Zəngəzur mahalının toponimlərinin etimoloji təhlili

***Açar sözlər:** Qərbi Azərbaycan, toponim, etimologiya, Sünik, Zəngi*

***Keywords:** Western Azerbaijan, toponym, etymology, Syunik, Zangi*

Bu gün Qərbi Azərbaycan – Zəngəzur həm regionda, həm də dünyada ən aktual məsələ olmuşdur. Ölkəmizi təmsil edən nümayəndələr beynəlxalq arenalarda öz çıxışlarında Qərbi Azərbaycan – Zəngəzur məsələsi haqqında danışırlar. Ulu öndər Heydər Əliyev 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyası iclasında qeyd etmişdir ki, Ermənistan adlandırılan ərazilər məhz Azərbaycan xalqına mənsub əzəli torpaqlardır. Regionda sabitliyin və sülhün qorunması üçün Azərbaycan dövləti və rəhbərliyi mühüm diplomatik əlaqələr yaradır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında Prezident Donald Trampın şahidliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin mühüm rolu olan Azərbaycan – Ermənistan arasında sülh sazişi ilə bağlı Birgə Bəyannamə imzalanmışdır. Birgə Bəyannamənin tarixi nailiyyəti təkcə diplomatiyanın, dövlətçiliyin təntənəsi deyil, eyni zamanda təfəkkürün bölücülük üzərində qələbə çalması, Qafqaz regio-

nunda davamlı sülhün təmin edilməsi istiqamətində ən mühüm addım olmasıdır. Həmçinin bölgədə yaşayan bütün xalqların sabitliyinə və firavanlığına xidmət edir.

Biz bir xalq olaraq Qərbi Azərbaycan – Zəngəzur tarixi torpaqlarımızın müqəddəratını mütləq şəkildə həll etməyə çalışırıq. Azərbaycan xalqı, Azərbaycan türkü özü boyda, özü yaşda yurd itirmişdir. Qədim Zəngəzur ərazisi də öz azadlığına qovuşacaqdır. Azərbaycan xalqının övladları öz dədə-baba torpaqları üzərində gəzəcəklər. O torpaqlara geri dönmək çağımız uzaqda deyil.

Dil tarixinin öyrənilməsində onomastik vahidlərin rolu əvəzsizdir. Hal-hazırda müasir aktual problem Zəngəzur, İrəvan, Qarabağ torpaqlarının onomastikasının öyrənilməsidir. Bu vahidlər xalqımızın soykökünü, tarixini, onun məşguliyyətini, mədəniyyətini, yayılma arealını öyrənməkdə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin əvvəllərindən bolşeviklərin köməyi ilə ermənilər Qərbi Azərbaycan torpaqlarını işğal etmişlər. Bu ərazilərin coğrafi adları zaman-zaman saxtalaşdırılmış və erməniləşdirilmişdir.

Azərbaycan tarixçisi F.Məmmədova yazdığı *Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası* monoqrafiyasında (1986) elmi mənbələrə, faktlara əsaslanaraq Zəngəzurun (Sünikin) alban etnosunun yerləşdiyi areala, alban dövlətçiliyinə aid olmasını sübuta yetirmişdir. “Sünik” adı Zəngəzurun ən qədim adlarından biri olmuşdur. Hətta Albaniyanın inzibati bölgüsü zamanı bu ərazinin adı “Sünik” kimi çəkilmişdir. Onu da qeyd etmək ki, bəzi mənbələrdə “Sünik” ayrıca müstəqil ölkə adı kimi də verilmişdir. Mənbələrdə Sünik adının qədim Azərbaycan dövlətləri olan Atropatena və Albaniya tarixi ilə bağlılığı da qeyd olunur.

Musa Kalankatlının *Alban tarixi* əsərində Zəngəzur mahalı Sisakan, Sünik və Sünestan kimi verilmişdir. “Ağvan tarixi” əsərində Sisəkan (Sünik) Araz çayı boyunca Sevan gölü arasında indiki Qarakilsə ərazisi ilə bağlı olmuşdur (Kalankatlı, 2006).

Mənbələrdə adı çəkilmiş bu toponimlərin heç biri şübhə doğurmayan türk mənşəli coğrafi adlardır. Türk mənşəli bu cür onlarla, yüzlərlə toponim vardır, lakin erməni tədqiqatçıları tərəfindən sovetlər dönməsində saxta onomastik vahidlərlə dəyişdirilmişdir. Türk mənşəli bu onomastik vahidlər tarixi kitablara erməni mənşəli adlar altında salınmışdır.

1975-ci ildə yazılmış *Ermənistan SSR-nin inzibati bölgüsü* əsərində qeydə alınan toponimlərimizin türkdilli olduğunu görürük. Burada Zəngəzurla bağlı olan toponimiyada qeydə alınan onomastik vahidlər *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanı ilə səsləşir. VI–VII əsrlərdə *Kitabi-Dədə Qorqud* eposunda adı çəkilmiş toponimlərin, antroponimlərin, hidronimlərin sırasında bir dənə də olsun erməni mənşəli söz və ya onomastik vahid yoxdur. Çünki *Kitabi-Dədə Qorqud* eposu formalaşan və XI əsrdə yazıya alındığı zaman Qərbi Azərbaycanda və ümumən Cənubi Qafqazda ermənilərin izi belə olmamışdır. Əsərdə verilmiş el-oba, məkan adları geniş yayılmışdır. Məsələn, Ulaşlı, Basatçay, Həyəmək (Ərkək), Dondarlı, Bayandur, Qazançı, Oxçu və başqa coğrafi onomastik vahidlər Oğuz elinə aid olduğunu göstərən mənbədir (Bayramov, 2010).

1728-ci ildə siyahıya alınmış *Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis* əsərində də Zəngəzur camaatı, Zəngi Şamlı ərazisi qeydə alınmışdır. Həmçinin “Dəftər”də Candar kəndi, Kafşut-Qavşud kəndi də göstərilmişdir. Azərbaycanda oğuz-türkmən nəslı tayfa kimi bir dövrdə iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında əsas rol oynamışdır və onlar qüdrətli Zəngilər dövlətini yaratmışlar. Dövlətin banisi İmaməddin Zəngi olmuşdur. Dövlətin yüzillik hakimiyyətləri dönməsində on Zəngi nəslinin varisləri idarə et-

mişlər: Sunqur, Zəngi ibn Sunqur, Təklə ibn Zəngi, Səd ibn Zəngi (Rüstəmov, 2009).

Ümumiyyətlə, göstərilən mənbələr bir daha sübut edir ki, Zəngəzurla bağlı qeydə alınmış siyahıyaalınmaların heç birində erməni mənşəli toponim yoxdur. Verilmiş hər bir onomastik vahid türk mənşəlidir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. A. (1983). *Torpağın köksündə tarixin izləri*. Gənclik, 183.
2. Bayramov, A. Ə. (2010). “*Dədə Qorqud*” kitabında adlar və Qafqaz arealında onların toponimləşməsi. 37.
3. Budaqov, B., & Qeybullayev, Q. Ə. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Natta Press, 452.
4. Əhmədov, T. Ə. (1991). *Azərbaycan toponimikasının əsasları*. Bakı Universiteti, 312.
5. Musa Kalankatlı. (2006). *Alban tarixi*.
6. Rüstəmov, Ə. M. (2009). Zəngəzurun Türk mənşəli toponimləri və onun Türkiyə paralelləri. *Sumqayıt Dövlət Universitetinin elmi xəbərləri*, (2), 43–49.

Günəl Mancanova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0006-3266-3513>

tacnurall123@gmail.com

Frazeoloji birləşmələrin strukturu

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmə, növləri, strukturu, idiomlar, etimologiya*

Keywords: *phraseological unit, types, structure, idioms, etymology*

Azərbaycan dilçilik elminin vacib sahələrindən biri frazeoloji birləşmələrin tədqiqidir. Bu birləşmələr xalqın tarixi, dilin ifadə imkanları, mədəniyyəti və düşüncə tərzini əks etdirən sabit söz birləşmələridir. Frazeoloji birləşmələrin tədqiqatında frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri, mənşəyi, növləri və istifadəsi araşdırılır.

Frazeoloji birləşmələr — mənaca sabit, bütöv və hazır şəkildə işlənən söz birləşmələridir. Mənası tərkib hissələrinin mənə cəminə bərabər deyildir, yəni məcazi xarakter daşımaqdadır. Məsələn: “dil-ağız eləmək” – çox danışmaq; “ayağını yerdən üzmək” – sevinmək, ucalmaq; “gözünü yummaq” – diqqətli olmaq və p.

Tədqiqatçılar frazeoloji birləşmələrin növlərini müxtəlif meyarlara görə qruplaşdırırlar:

a) Struktur-semantik baxımdan:

1. Frazeoloji təhkiyələr: Əhvalat yaxud hadisə xarakterli olur. Məsələn, “Keçəl həkimə qaldı” – işin pis vəziyyətə düşməsi.

2. Frazeoloji birləşmələr (idiomlar): Birləşmənin mənası tərkib hissələrinin mənə cəminə uyğun gəlmir. Məsələn, “dili-

ağzı bağlanmaq” – susmaq (Həmidov, Qocayev, Məmmədova & Həmidova, 2020).

3. Frazеoloji ifadələr: Hazır nitq formaları olur. Məsələn, “sağ ol”, “başа düşürəm”, “gözün aydın”.

b) Mənşəyinə görə:

1. Xalq frazeologiyası: Xalq dilindən olan ifadələr.

2. Ədəbi frazeologiya: Müəllifi məlum olan ifadələr.

3. Beynəlmiləl frazeologiya: Müxtəlif dillərdən keçmiş ifadələr.

4. Qurani frazeologiya: Dini mənbəli olan ifadələr.

c) Frazеoloji birləşmələrin tədqiqatında əsas istiqamətlər:

1. Struktural tədqiqat: Model və quruluşların öyrənilməsi.

2. Lügətçilik: Frazеoloji lüğətlərin hazırlanması. Məsələn, İ. Məlikzadə və A.Məmmədli tərəfindən hazırlanmış frazeoloji lüğətlər.

3. Leksik-semantik tədqiqat: Mənalарının analizi, araşdırılması.

4. Tərcümə məsələləri: Frazеoloji vahidlərin müxtəlif dillərə çevrilməsi (Bayramov, 1978).

d) Tarixi və mənşə tədqiqatları: Frazеoloji birləşmələrin bir çoxu xalq nağıllarından, atalar sözlərindən, tarixi hadisələrdən, dini mətnlərdən və folklordan qaynaqlanır. Məsələn, “itə atsan yeməz” ifadəsi qədim türk mifologiyasında “təhlükəli və pis bir şey” mənasında işlənmişdir (Məmmədli & İsmayılov, 2015). Ümumiyyətlə, frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin zəngin, ifadəli qatını təşkil edir. Bu birləşmələrin sistemli şəkildə tədqiqi dilin tərcüməsi, tədrisi, mədəniyyəti və lügətçiliyin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Folklarla, eyni zamanda müasir dil praktikası ilə əlaqəli olan bu zəngin ifadələr xalqın düşüncə sistemini, ruhunu daşıyan canlı dil nümunələridir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, H. (1978). *Azərbaycan türkcəsinin frazeoloji əsasları*. Müəllif nəşri.
2. Həmidov, İ., Qocayev, M., Məmmədova, R., & Həmidova, L. (2020). *Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti*. TEAS Presp.
3. Məmmədli, Q., & İsmayılov, R. (2015). *Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti*. Altun Kitab.

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Mirzəmməd Həsənov

Lənkəran Dövlət Universiteti

aqrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

<http://orcid.org/0009-0005-6869-7355>

mirzehesenov1997@gmail.com

Rəhim Bilalov

Lənkəran Dövlət Universiteti

Baytarlıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

<http://orcid.org/0009-0005-6869-7355>

rahim19511951@gmail.com

Eminağa Axundov

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<http://orcid.org/0009-0007-6886-5421>

axundoveminaga1991@gmail.com

İri buynuzlu mal-qaranın yemləmə rejiminin pozulması nəticəsində yaranan qısırlıq

***Açar sözlər:** qısırlıq, yemləmə, balanslaşdırılmış yem rasio-
nu, boğazlıq dövrü, məhsuldarlıq, profilaktika*

***Keywords:** infertility, feeding, balanced feed ration, slaugh-
ter period, crop production, prophylactics*

İnəklərdə qeyri-kafi və ya həddindən artıq yemləmə rejimi reproduktiv sağlamlığa mənfi təsir göstərərək qısırlığa səbəb ola bilər. Ümumi yem çatışmazlığı bədən çəkisinin əhəmiyyətli

dərəcədə azalmasına gətirib çıxara bilər. Digər tərəfdən, həddindən artıq yemləmə isə piylənməyə və follikulların inkişafının pozulmasına səbəb ola bilər.

Yemləmə və qısırlıq:

Bədən çəkisinin itirilməsi:

Yetersiz yemləmə inəklərdə həddindən artıq çəki itkisinə səbəb olur (kaxeksiya). Belə hallar yetkinlik dövrünü gecikdirir və yumurtalıqların fəaliyyətini və reproduktiv dövrü pozur.

Enerji çatışmazlığı:

Qeyri-adekvat enerji qəbulu orqanizmdə reproduktiv funksiyaları qorumaq üçün kifayət qədər enerjinin olmaması ilə nəticələnir. Bu, follikulların inkişafına və oosit (yumurta hüceyrəsi) keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Mənfi enerji balansının səbəb olduğu qısırlıq xüsusilə doğuşdan sonrakı dövrdə baş verir. Bunlara inəklərdə doğuşdan sonrakı uzun müddətlər daxildir: doğumdan sonra ilk hövrəgəlmənin, follikul yetişməsinin və mayalanmanın təxirə salınması; doğuşdan sonra ilk mayalanma zamanı boğazlıq nisbətlərinin azalması; follikulların inkişafının pozulması; follikul atreziyası; sarı cisim funksiyasının azalması; yumurta hüceyrəsinin yetişməsinin qarşısının alınması və keyfiyyətinin pisləşməsi; balalıq mühitinə mənfi təsirlər; erkən embrion ölümləri; doğum və ilk boğazlıq arasında uzun fasilələr. Mənfi enerji balansı ilk növbədə hormonal balansı pozur və sonradan bir sıra məhsuldarlıq problemlərinə səbəb olur.

Metabolik stress:

Yetersiz yemləmə metabolik stressi artırır, bu da reproduktiv sağlamlığa mənfi təsir göstərən hormonal balanssızlığa səbəb ola bilər.

Həddindən artıq yemləmə və qısırlıq:

Piylənmə:

Həddindən artıq yemləmə inəklərdə piylənməyə səbəb olur. Piylənmə follikulların inkişafına mane olur və oosit (yumurta hüceyrəsi) keyfiyyətini aşağı salır.

Hormonal balanssızlıqlar:

Həddindən artıq bədəndə toplanan yağ hormonal balanssızlığa səbəb ola bilər. Xüsusilə insulin müqavimətində və leptin səviyyələrində dəyişikliklər reproduktiv funksiyaya mənfi təsir göstərə bilər.

Doğuşdan sonrakı problemlər:

Həddindən artıq bəslənən inəklər doğuşdan sonrakı problemlərlə daha tez-tez qarşılaşa bilər. Bu, reproduktiv dövrün bərpasını gecikdirə bilər.

Yemləmə və reproduktiv sağlamlıq arasındakı əlaqə:

Hövrəgəlmə əlamətləri:

Qeyri-adekvat və ya həddindən artıq yemləmə inəklərdə hövrəgəlmə əlamətləri göstərməyi çətinləşdirə bilər və ya onların hövrəgəlmə dövrünü nizamsız edə bilər.

Mayalanma vaxtı:

Hövrəgəlmə əlamətlərinin dəqiq müəyyən edilməsi və doğru zamanda mayalanma vaxtı boğazlığın düzgün gedişatı üçün çox vacibdir.

Sürü sağlamlığı:

Sürüdə qısırlıq problemləri geniş yayılıbsa, yemləmə və digər amillər nəzərdən keçirilməlidir.

Təvsiyələr:

Balanslaşdırılmış yemləmə:

İnəklərin yaşına, məhsuldarlıq səviyyəsinə və fizioloji vəziyyətinə uyğun balanslaşdırılmış yemləmə proqramı həyata keçirilməlidir.

Keyfiyyətli yem:

Yüksək keyfiyyətli yem və konsentratlardan istifadə edilməlidir.

Enerji səviyyəsi:

Enerji ehtiyacı inəklərin süd məhsuldarlığı və digər fizioloji ehtiyacları nəzərə alınmaqla ödənilməlidir.

Vitamin və mineral əlavələri:

Vitamin və mineralların, xüsusilə A və E vitaminlərinin, yod və seleniun çatışmazlığı qısırlığa səbəb ola bilər. Buna görə də, bu yemlərin adekvat qəbulu vacibdir.

Daimi baytarlıq müayinələri:

Daimi baytarlıq müayinələri inəklərin reproduktiv sağlamlığının monitorinqi və potensial problemlərin erkən aşkarlanması üçün vacibdir.

Hövrəgəlmə monitorinqi:

Hövrəgəlmə əlamətlərinə ciddi nəzarət edilməli və mayalanma vaxtı düzgün təyin edilməlidir.

Stress amillərinin nizamlanması:

Stress amilləri reproduktiv sağlamlığa, o cümlədən yemləməyə mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə stress amillərini minimuma endirmək vacibdir.

Qumru Balaxanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-1709-1442>
19_bq_91@mail.ru

Neft çirklənməsinin torpaq ekosisteminə mikromisetlərin fermentativ aktivliyinə və humus əmələgəlməsinə təsiri

Açar sözlər: *neft çirklənməsi, torpaq ekosistemi, mikromiset göbələklər, fermentativ aktivlik, humus əmələgəlməsi, ekoloji göstəricilər*

Keywords: *oil pollution, soil ecosystem, micromycete fungi, enzymatic activity, humus formation, ecological indicators*

Torpaq ekosistemlərin həyatı dayağı olaraq, həm bitkilərin qida mənbəyi, həm də mikroorqanizmlərin və göbələklərin yaşadığı mürəkkəb bioloji mühitdir. Mikromisetlər torpaqda üzvi maddələrin parçalanması, humus əmələgəlməsi və biokimyəvi dövranların tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Lakin sənaye fəaliyyəti, xüsusilə neft və onun məhsullarının torpağa sızması, torpağın fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini dəyişdirir, mikroorqanizmlərin aktivliyini azaldır və ekosistem balansını pozur. Neft çirklənməsi torpaq göbələklərinin sayını, müxtəlifliyini və fermentativ fəaliyyətini zəiflədir, nəticədə humus əmələgəlmə prosesləri ləngiyir.

Tədqiqatın məqsədi neft çirklənmiş torpaqlarda mikromisetlərin fermentativ aktivliyini və humus əmələgəlməsini qiymətləndirmək, nəticələri təmiz torpaqlarla müqayisə edərək torpaq ekosisteminə təsirini ekoloji baxımdan təhlil etməkdir.

İş üçün iki tip torpaq sahəsi seçilmişdir:

– Neftlə çirklənmiş sahələr uzun müddət neft hasilatı və daşınması təsirinə məruz qalmış Abşeron yarımadasının sənaye zonaları.

– Nəzarət sahələri antropogen təsirdən uzaq, təbii xüsusiyyətlərini qoruyan torpaqlar.

Torpaq nümunələri 0–20 sm dərinlikdən steril şəraitdə götürülmüşdür.

Mikromisetlərin öyrənilməsi. Torpaq nümunələri 10 qram götürülərək 90 ml steril fizioloji məhlulda qarışdırılmış və onlu seyreltmə üsulu ilə Czapek-Dox və Potato Dextrose Agar (PDA) qida mühitlərinə əkilmişdir. İnkubasiya 25 ± 2 °C temperaturda 7–10 gün aparılmış, formalaşan koloniyalar morfoloji və mikroskopik əlamətlərinə görə müəyyən edilmişdir.

Fermentativ aktivliyin təyini. Mikromisetlərin metabolik potensialını qiymətləndirmək üçün üç əsas fermentin aktivliyi ölçülmüşdür:

- Dehidrogenaza — TTC metodu ilə;
- Katalaza — H_2O_2 parçalanma sürəti əsasında;
- Turş fosfataza — p-nitrofenilfosfat substratı ilə.

Humus miqdarı. Torpaqlarda humus səviyyəsi Tyurin metodu ilə, $K_2Cr_2O_7 + H_2SO_4$ oksidləşməsi yolu ilə müəyyən edilmişdir.

Statistik analiz. Bütün təcrübələr üç təkrarla aparılmış, nəticələr orta $\pm$ standart sapma (SD) şəklində ifadə olunmuş, fərqlərin əhəmiyyətliliyi Student t-test ilə qiymətləndirilmişdir ($p < 0,05$).

Nəticə və müzakirələr. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, neft çirklənmiş torpaqlarda mikromisetlərin növ müxtəlifliyi azalmışdır. Təmiz torpaqlarda bir neçə cins və növ müşahidə edilərkən, çirklənmiş torpaqlarda əsasən neftə dözümlü *Aspergillus* və *Penicillium* cinsləri üstünlük təşkil etmişdir.

Fermentativ aktivlik də əhəmiyyətli şəkildə aşağı düşmüşdür. Çıxarılmış torpaqlarda dehidrogenaza və katalaza aktivliyi 30–45%, turş fosfataza aktivliyi isə təxminən 50% azalmışdır. Bu, hidrokarbonların mikromiset ferment sistemlərinə toksik təsiri ilə izah olunur.

Humus səviyyəsi də çıxarılmış torpaqlarda nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdır. Nəzarət sahələrində humus səviyyəsi 3,8–4,2% təşkil etdiyi halda, çıxarılmış torpaqlarda bu göstərici 1,6–2,1% olmuşdur. Humusun azalması torpağın üzvi maddələrinin parçalanma sürətinin zəifləməsi və mikromisetlərin zəif aktivliyi ilə bağlıdır.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, neft çıxarılması torpaq ekosistemində mikromisetlərin fermentativ fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir, humus əmələgəlməsini azaldır və torpağın bioloji sağlamlığını zəiflədir.

Neft çıxarılması torpağın bioloji və biokimyəvi xüsusiyyətlərinə ciddi təsir göstərir. Mikromisetlərin azalması, fermentativ aktivliyin zəifləməsi və humus səviyyəsinin düşməsi torpağın məhsuldarlığını və ekosistemin özünübərpa potensialını azaldır. Mikromiset göbələklər həmçinin neft çıxarılmasının ekoloji qiymətləndirilməsi üçün bioindikator kimi istifadə oluna bilər.

Aynurə Səfərova

2 Nömrəli Kliniki Psixiatriya Xəstəxanası

<https://orcid.org/0000-0002-2198-9116>

safarova86aynur@gmail.com

İş və ailə rolu konfliktlərinin qadınlarda psixi sağlamlığa təsiri: mədəniyyətlərarası müqayisə

Açar sözlər: *ailə rolu, rol konflikti, psixi sağlamlıq, mədəniyyətlərarası müqayisə, stress, sosial dəstək*

Keywords: *family role, role conflict, mental health, cross-cultural comparison, stress, social support*

Müasir dövrdə qadınların həm ailə, həm də iş mühitində üzərlərinə götürdükləri çoxsaylı öhdəliklər onların gündəlik həyatında balans yaratmaq zərurətini doğurur. İş və ailə rolları arasında yaranan ziddiyyətlər “rol konflikti” adlanır və qadınların psixi sağlamlığına əhəmiyyətli təsir göstərən psixososial amillərdən biri hesab olunur. İş rolu qadınlardan professional inkişaf, məhsuldarlıq və karyera nailiyyətləri tələb etdiyi halda, ailə rolu ev işlərinin icrası, övladların tərbiyəsi və ailədaxili münasibətlərin qorunması ilə bağlı sosial gözləntiləri önə çıxarır. Bu iki sahənin tələblərinin üst-üstə düşməməsi zaman keçdikcə qadınlarda stress, emosional gərginlik, həyəcan pozuntuları və depressiv meyllər kimi psixi sağlamlıq problemlərinə səbəb ola bilər.

Mədəniyyətlərarası kontekstdə isə iş–ailə konflikti müxtəlif cəmiyyətlərdə fərqli şəkildə dəyərləndirilir. Məsələn, kollektivist mədəniyyətlərdə ailə öhdəlikləri üstün mövqedə durduğu üçün qadınların ailə ilə bağlı rolları daha prioritet hesab olunur, iş həyatında qarşıya çıxan çətinliklər isə çox vaxt ikinci dərəcəli görülür. Fərdiyyətçi mədəniyyətlərdə isə iş uğurları və

şəxsi inkişaf daha çox vurğulandığından qadınların ailə ilə bağlı məsuliyyətləri bəzən arxa planda qalır.

Tədqiqatlar göstərir ki, güclü sosial dəstək şəbəkəsinə malik olan qadınlar rol konfliktlərini daha asan idarə edə bilirlər. Həmçinin, iş mühitində gender bərabərliyi, elastik iş qrafikləri, uşaq baxımı xidmətləri və iş–həyat balansını təşviq edən siyasətlər qadınların psixi sağlamlığını qorumaqda mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən, ailə daxilində baş verən dəstək çatışmazlığı, patriarxal münasibətlər və mədəni stereotiplər bu balans daha da çətinləşdirir. Beləliklə, iş və ailə rolu konfliktlərinin qadınlarda psixi sağlamlığa təsiri həm fərdi, həm də sosial-mədəni faktorların birgə təsiri ilə formalaşır. Bu səbəbdən mövzuya yalnız psixoloji müstəvidə deyil, həm də sosioloji və mədəniyyətlərarası kontekstdə yanaşmaq vacibdir (Greenhaus & Beutell, 1985).

İş və ailə rolu konfliktləri qadınların psixi sağlamlığına təsir edən mühüm sosial-psixoloji amillərdən biridir. Müasir dövrdə qadınların həm əmək bazarında aktiv fəaliyyəti, həm də ailə-daxili öhdəlikləri onların gündəlik həyatında çoxsaylı stress faktorlarının yaranmasına səbəb olur. İş öhdəlikləri ilə ailə məsuliyyətləri arasında balansın pozulması rol gərginliyi yaradır və bu, qadınlarda emosional tükənmə, narahatlıq pozuntuları, depressiv hallar və psixosomatik əlamətlərlə müşayiət oluna bilər.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, mədəniyyətlərarası mühitdə bu konfliktlərin intensivliyi müxtəlif dərəcələrdə təzahür edir. Qərb ölkələrində fərdiyyətçilik mədəniyyəti qadınların şəxsi azadlıqlarını ön plana çıxarsa da, iş yükü və peşəkar rəqabət psixi gərginliyi artırır. Şərq və ənənəvi cəmiyyətlərdə isə ailə öhdəliklərinin üstün mövqedə olması qadınların sosial gözləntilərlə iş həyatı arasında sıxışmasına gətirib çıxarır. Nəticədə, hər

iki mədəni kontekstdə psixi sağlamlığa mənfi təsirlər müşahidə olunur, lakin səbəblər və intensivlik fərqli olur (Marks, 1977).

Azərbaycan və Avropada qadınların iş və ailə rolları arasında yaranan konfliktlərin psixi sağlamlığa təsiri mədəniyyət fərqləri ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda kollektivist dəyərlər güclü olduğuna görə qadınlardan həm ailədə, həm də işdə məsuliyyətli davranmaları gözlənilir. Bu, çox vaxt əlavə yüklənməyə, stressin artmasına və daxili gərginliyə səbəb olur. Qadınların ailəyə bağlılığı və sosial gözləntilər iş həyatında irəliləməyə maneə törədə və nəticədə emosional tükənmə, narahatlıq və depressiya hallarına yol açə bilər. Avropada isə fərdiyyətçi dəyərlər ön plana çıxır, qadınların seçim azadlığına daha çox hörmət göstərilir. Dövlət dəstək mexanizmləri geniş tətbiq olunur, bu da iş və ailə həyatının balanslaşdırılmasını asanlaşdırır. Bununla belə, Avropa qadınları yüksək karyera təzyiqi, rəqabət və peşə uğurları ilə bağlı streslə üzləşirlər. Beləliklə, Azərbaycanda konfliktlər əsasən ailə dəyərlərinin üstün mövqedə olması ilə, Avropada isə karyera yönümlü sosial təzyiqlərlə bağlı formalaşır. Hər iki mədəniyyətdə bu faktorlar qadınların psixi sağlamlığı üçün risk amili olaraq qalır.

İş və ailə rolu arasında yaranan konfliktlər qadınların psixi sağlamlığına hər iki mədəni mühitdə mənfi təsir göstərir. Azərbaycan kontekstində ailə dəyərlərinin güclü olması, Avropada isə karyera təzyiqi bu konfliktlərin fərqli təzahür formalarını yaradır. Buna görə də, müxtəlif mədəniyyətlərdə qadınların sosial dəstəklə təmin olunması, stressin idarə edilməsi və balanslaşdırılmış gender siyasətləri psixi sağlamlığın qorunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır (Özmete, 2011).

Ədəbiyyat

1. Greenhaus, J. H., & Beutell, N. J. (1985). Sources of conflict between work and family rolep. *Academy of Management Review*, 10(1), 76–88.
2. Marks, P. R. (1977). Multiple roles and role strain: Some notes on human energy, time and commitment. *American Sociological Review*, 42(6), 921–936.
3. Özmete, E. (2011). Kadınların iş ve aile rolleri arasında yaşadıkları çatışmalar ve etkileri. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 22(1), 41–56.

Eminağa Axundov

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<http://orcid.org/0009-0007-6886-5421>

axundoveminaga1991@gmail.com

Pişiklərin qısırlaşdırılması əməliyyatı və qısırlaşdırmanın sağlamlığa faydaları

Açar sözlər: *əməliyyat, ovariohisterektomiya, aseptika və antiseptika qaydaları, keyləşdirici narkoz, kastrasiya, dezinfeksiya, yara nəhiyyəsinə baxım, qısır yemləri, antibiotik, yaxalığ geyimi*

Keywords: *surgery, ovariectomy, aseptic and antiseptic rules, general anesthesia, castration, disinfection, wound care, sterile feeds, antibiotics, collar wear*

Pişiklərin qısırlaşdırılması əməliyyatı pişiyin reproduktiv qabiliyyətinin daimi cərrahi yolla çıxarılmasıdır. Dişi pişiklərdə bu prosedur yumurtalıqların və adətən balalığın çıxarılmasını nəzərdə tutur, bu əməliyyata “ovariohisterektomiya” deyilir. Erkək pişiklərdə xayalar “kastrasiya” yolu ilə tamamilə çıxarılır. Bu əməliyyatların məqsədi pişiyin reproduktiv funksiyalarını dayandırmaqdır. Onlar həmçinin, müəyyən sağlamlıq problemlərinin qarşısının alınması, davranış problemlərinin azaldılması və nəzarətsiz çoxalmanın qarşısının alınması da daxil olmaqla, çoxsaylı üstünlüklər təklif edirlər. Əməliyyat ümumi anesteziya altında aparılır və baytar tərəfindən həyata keçirilir. Bu prosedurun əsas faydaları dişi pişiklərdə qəsdən bala vermənin qarşısını almaq və erkək pişiklərdə ərazi işarələmə davranışını azaltmaqdan ibarətdir.

Dişi pişiklərin qısırlaşdırılması (ovariohisterektomiya) necə edilir?

Tibbdə ovariohisterektomiya kimi tanınan dişi pişiklərin qısırlaşdırılması əməliyyatı yumurtalıqların və çox vaxt balalıqın cərrahi yolla çıxarılmasıdır. Bu əməliyyat dişi pişiyin çoxalma qabiliyyətini tamamilə aradan qaldırır və bir çox sağlamlıq problemlərinin qarşısını alır. Əməliyyatdan əvvəl pişiyin qarın nahiyyəsi qırılır və dezinfeksiya edilir. Ümumi anesteziya altında həyata keçirilən prosedur zamanı cərrah qarın boşluğunda kiçik bir kəsik edir. Daha sonra yumurtalıqlar və adətən balalıq tamamilə çıxarılır. Qan damarları diqqətlə bağlanır və kəsilmiş toxuma çıxarılır, dəri tikişlərlə bağlanır. Pişiyin qısırlaşdırma əməliyyatından sonra pişik istirahət etməlidir. İnfeksiya riskini azaltmaq üçün kəsik yeri təmiz saxlanılmalı və pişiyin tikişləri yalamaması üçün Elizabet yaxalığından istifadə edilməlidir. Dişi pişiklərin qısırlaşdırma əməliyyatı erkək pişiklərdən daha invaziv olur və bərpa müddəti adətən bir neçə gün daha uzun olur. Müvafiq qayğı və baytarlıq nəzarəti ilə yara nahiyyəsi bərpa olunur. Əməliyyatdan sonrakı infeksiya riski az olsa da, ilk 48 saat ərzində yaxından baxış vacibdir.

Erkək pişiklərin sterilizasiyası (kastasiya) necə aparılır?

Kastasiya kimi də tanınan erkək pişiyin sterilizasiyası xayaların cərrahi yolla çıxarılmasıdır. Bu prosedur erkək pişiyin cütləşmə istəyini və bununla bağlı davranışları böyük ölçüdə aradan qaldırır. Həmçinin, xaya xərcəngi kimi müəyyən sağlamlıq problemlərinin qarşısını tamamilə alır. Əməliyyat ümumi anesteziya altında aparılır. Baytar pişiyin xaya nahiyyəsində kiçik bir kəsik açır və xayaları çıxarır. Bu prosedur zamanı damarlar bağlanır və qanaxmaya nəzarət edilir. Dikişlər adətən tələb olunmur; kəsik kiçik olduğu üçün öz-özünə bağlanır. Erkək pişiyi sterilizasiya etmək, dişi pişiyə nisbətən daha sadə və tez

bir zamanda həyata keçirilir. Əməliyyat 10–15 dəqiqə arasında davam edir. Pişiklər adətən eyni gün evə yazılır və bir neçə gün ərzində tam sağalır.

Pişiklərdə qısırlaşdırma əməliyyatından əvvəl nəzərə alınmalı məqamlar:

Pişiyinizin ümumi sağlamlığı, yaşı və çəkisi baytarınız tərəfindən qiymətləndirilməlidir. Əməliyyatdan ən az 6–8 saat əvvəl yemək verilməməlidir. Su qəbuluna, ümumiyyətlə, əməliyyatdan 2 saat əvvəl icazə verilir (baytarınız fərqli plan hazırlaya bilər). Bəzi klinikalar əməliyyatdan əvvəl peyvənd tarixi tələb edir. Quduzluq və kombinə edilmiş peyvəndlərə xüsusilə üstünlük verilir. Daxili və xarici parazit müalicələrinin yeni olması yoxlanılmalıdır. Pişiyinizin keçirdiyi bütün xəstəliklər, mövcud müalicələr və ya dərmanlar baytarınıza bildirilməlidir. Dişi pişiklər üçün cərrahiyyə, mümkünsə, cütləşmə dövrünə keçmədən əvvəl və ya sonra aparılmalıdır. Cütləşmə fazasında olan əməliyyatlarda qanaxma riski daha yüksəkdir. Əməliyyatdan əvvəl stressi minimuma endirmək üçün pişiyinizin klinikaya rahat, qapalı daşıyıcıda aparılması tövsiyə olunur.

Sağlamlığa faydaları

Dişi pişiklərin qısırlaşdırılması, balalıq yolu infeksiyaları (pyometra) və süd vəzi şişləri kimi ciddi sağlamlıq problemləri riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Dişi pişiklərdə erkən yaşda qısırlaşdırma bu riskləri demək olar ki, sıfıra endirir. Erkək pişiklərdə xaya xərcəngi kimi reproduktiv xəstəliklərin qarşısı alınır.

Davranış faydaları

Qısırlaşdırılmış pişiklərdə aqressivlik, miyovlama və cütləşmə ilə bağlı ərazi işarələmə kimi davranışlar azalır. Xüsusilə erkək pişiklərdə sidik püskürtmə davranışı əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırılır. Dişi pişiklərdə cütləşmə dövründə

narahatlıq və yüksək səsle miyovlama kimi simptomlar yox olur. Pişiklərin sterilizasiyadan sonra evdə daha ahəngdar və sakit olduğu müşahidə edilir. Bu, həm pişik, həm də sahibi üçün həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır bilər.

Nəzarətsiz çoxalmanın qarşısının alınması

Sahibsiz heyvanların sayının artmasının qarşısını almaq üçün ən təsirli üsullardan biri də pişiklərin qısırlaşdırılması əməliyyatıdır. Dişi pişiklərin ildə bir neçə dəfə bala verə biləcəyini nəzərə alsaq, tək bir pişiyi qısırlaşdırmaq çoxlu sayda pişik balasının doğulmasının qarşısını ala bilər.

Məhbubə Qulubəyova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-0349-4783>
almazqulubeyli@gmail.com

Tahirə Pənahova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-8540-6087>
racabova01@mail.ru

ADAU-nun Vivarumunda yeni doğulmuş dovşan balalarının bəslənmə texnologiyasının öyrənilməsi

Açar sözlər: *dovşan, cütləşmə, boğazlıq müddəti, balaların bəslənməsi, qəfəs*

Keywords: *rabbit, mating, gestation period, feeding of young, cage*

Hazırda respublikada dovşançılıq təsərrüfatlarının getdikcə artırılması nəticəsində “Dovşançılar Assosiasiyası” yaradılmışdır. Qeyd olunan qurum tərəfindən bu sahənin inkişafı məqsədilə müxtəlif tədbirlər görülür. Hazırkı mərhələdə isə damazlıq, cins və seleksiya ilə bağlı problemlərin həlli istiqamətində iş aparılır (Sultanov, 2000). Dovşançılıq inkişaf etmiş ölkələrdə açıq havada dam örtüyünə malik qəfəslərdə saxlanılır. Qışda isə qəfəsin dam hissəsi və yanları polietilen pərdə ilə örtülür. Bu şəraitdə onlardan il boyu bala alınır, dovşanların özləri isə təmiz hava və günəş şüası ilə təmin olunmuş hesab olunur (Abdullayev, 2012). Dovşanların sağlamlığı onun bədən quruluşu, canlı, təmiz gözləri, sıx, parlaq tük örtüyü ilə xarakterizə olunur. Sağlam heyvanlar hərəkətli və yaxşı köklükdə olurlar. Kafi olmayan bədən quruluşu, çıxıntılı budlu, uzunsov başlı, düz durmayan qulaqları, sallaq beli və qarınli,

əyri pəncəli, pırpız tüklü, tökülən tüklü və p. pis əlamətli saxlamaq üçün yararsızdır (Qulubəyova, 2021).

Tədqiqat işi zamanı doğuma 5 gün qalmış ümumi qəfəslərə doğum üçün kiçik qəfəslər ($55 \times 30 \times 30$ sm) düzəltдик. Sonra bütün qəfəsləri və avadanlıqları təmizlədik və dezinfeksiya etdik. Dovşanın qəfəsdə yuva düzəltməsi üçün qəfəsin $2/3$ hissəsini samanla doldurduq (yaxşı olar ki, vələmir samanı olsun). Ana dovşan bu döşənəyin üzərini öz döşü və qarınaltı tükü ilə örtərək yumşaq və isti döşənək yaradır. Əgər 2–3 günədək ana dovşan özünə yuva düzəltməsə (belə hal cavan dovşanlarda olur), onda başqa dovşanın tükündən ona yuva düzəltməliyik.

Onu da müəyyən etdik ki, ana dovşanda doğumdan əvvəl və sonra susuzluq əmələ gəlir. Əgər bu dövrdə ona su verməsək, o, öz balalarını yeyə bilir. Buna görə də ana dovşanın qəfəsində həmişə təmiz su olmalıdır. Bundan başqa, ana dovşanın orqanizmində mineral maddələr çatışmadıqda da o, öz balasını yeyir. Ona görə də bu dövrdə onların yem payına kifayət qədər mineral maddələr əlavə etdik. Yeni doğulmuş balanın 40–90 qr çəkisi olur, 1 aylıqda isə çəki 10 dəfə artdığını müəyyən etdik. Doğmuş ana dovşan öz balalarını yalayır, qəfəsdə onları yerləşdirir, yemləyir və üstlərini öz tükü ilə örtür. Yeni doğmuş ana dovşanlara 1-ci 2 həftə xüsusi nəzarət etdik. Çünki bəzən balalar qəfəsdə bir-birindən aralı düşür, bu da onların tələfatına səbəb olur. Havalar soyuq keçən zaman biz qəfəsləri isti binaya köçürtdük. Bu zaman biz qəfəsdə bir-birindən aralı düşmüş balaları bir yerə yığdıq, onların altına yumşaq döşənək sərdik, üzərini tüklə örtükdük.

Apardığımız tədqiqat zamanı doğumun 1-ci günü biz yuvanı yoxladıq. Dovşanları yoxlama və onlarla rəftar etmə zamanı biz gigiyenik qaydalara riayət edərək, əllərimizi əl-üz sabununu ilə yuduq, sonra isə spirtlə sildik. Yoxlama zamanı narahət, hirsli dovşanlar, ölü və eybəcər dovşan balalarını qəfəsdən çıxardıq.

Əks halda dovşanlar balasını əmizdirə bilməz və ya ana dovşan belə balaları yeyə bilər. Dərisində irinli proseslər olan dovşan balalarını qəfəsdən çıxardıq və ana dovşanı qəfəslə birlikdə izolə edilmiş yerə köçürtdük. Yoxlama zamanı bala dovşanların ana südündən doymalarına fikir verdik. Lazımı qədər süd əmmiş dovşan balalarının qarnının yuvarlaq olduğunu müəyyən etdik. Yaşlı ana dovşanların altında 6–8 bala, cavan ana dovşanların altında isə 4–6 bala saxlanır. Çox balalı və az südlü dovşanların balalarının bir neçəsi başqa südlü dovşanların balalarının altına buraxılmalıdır. Ögey anaların altına buraxılan dovşan balaları 3 gündən artıq olmamalıdır. Anası ölmüş dovşan balalarını ögey ana altına buraxmaq üçün əvvəlcə balaları təmizlədik, üzərinə ögey ananın tükünü səpdik, sonra ögey ananı qəfəsdən çıxarıb, balaları isə qəfəsə saldıq. Bu əməliyyat başa çatdıqdan sonra biz ögey ananı dovşan balaları olan qəfəsə saldıq. Dovşanların südü çox qidalıdır. Onun tərkibində 15 %, 205 % yağ, 2 %-ə qədər şəkər vardır.

Təcrübələrdən aydın oldu ki, birinci 2–3 gün balalar ağız südü ilə, 20 günlüyə qədər isə ananın südü ilə yemlənəlməlidir. Bundan başqa, onlar yuvadan çıxmağa başlayır. Bu zaman onlar başqa yemlərlə qidalanmağa cəhd göstərir. Həmin dövrdə isə biz dovşan balalarına quru ot, xırdalanmış qüvvəli yemlər, doğranmış meyvə-köklülər (yerkökü, çuğundur), bişirilmiş və əzilmiş kartof verdik.

Balalı ana dovşanlara qüvvəli yemlər verdik, onlara yaxşı qulluq etdik və əlverişli saxlama şəraiti yaratdıq. Ana dovşanlar doğumun ikinci günü cütləşdirilir (sıx doğumda). Buna görə də onlarda laktasiya boğazlıq dövrü ilə birlikdə gedir. Bu dövrdə ana dovşanların yemlənməsinə daha çox qayğı göstərdik. Bala bəsləyən ana dovşanın saxlandığı qəfəsləri gündə 2 dəfə təmizlədik. Həftədə 1 dəfə döşənəyi bütöv dəyişdik, avadanlıqları (yem və su qabları) və qəfəsi qaynar qələvi məhlulu ilə

dezinfeksiya etdik. Dovşan balaları tüksüz və gözü yumulu doğulur. Onların gözü 9–11-ci günü açılır. 5–7 günədək tüklenir və normal inkişaf edir. Dovşan balaları 30–35 günlükdə, zəif balalar isə 45 günlükdə süddən ayrıldığını müəyyən etdik. Süddən ayrılmış dovşan balalarını dezinfeksiya edilmiş, təmiz və xüsusi qəfəslərdə qruplar halında saxladıq. Qruplar yaşı, çəkisi və cinsi eyni olan dovşan balalarından təşkil olundu. Hər qəfəsdə 3–4 baş dovşan yerləşdirdik. Qışda qəfəsləri isti saxlamaq üçün onların içərisinə quru saman döşədik. Yayda isə həmin qəfəsləri qızmar günəş şüasından qorumaq üçün onları kölgəli yerə keçirdik. Dovşan balaları saxlanan qəfəslərdə hər gün yem və su qablarını təmizlədik və 5 gündən bir qəfəsin içərisinə təmiz, quru döşənək döşədik. Dovşan balalarının qarşısında həmişə su olmalıdır. Dovşan balalarını hər gün yoxladıq. Zəif və inkişafdan qalan dovşan balalarını ayrıca yemlədik. Biz yoxlama zamanı xəstə balaları aşkar edib, onları izolə edilmiş qəfəslərə köçürtdük.

Süd əmmədən ayrılmış balalar bir müddət ana altında olduğu dövrdə aldıkları yemlərlə qidalanır. Sonra onlara tədricən başqa yemlər verdik. Ayrılmış dovşan balaları üçün yem payı əsasında göy ot, dənli, paxlalı bitkilərin gövdəsindən hazırlanmış quru ot, vələmir, bişirilmiş kartof, buğda kəpəyi, duz, yerkökü, üzlu və üzsüz süd, balıq unu, ipək qurdlarının sürfəsi yaxşı yem olduğunu müəyyən etdik. Yem payında qüvvəli yemlər 45 %, paxlalı bitkilər 55 % təşkil edir (yayda). Cavan dovşanları yayda gündə 5–6 dəfə, qışda isə 3–4 dəfə yemlədik. Ayrılmış balalara yemləmədən qabaq, gündə 2 dəfə su verdik. Qışda su çatışmazsa, onda dovşan balalarına su əvəzinə qar da verilə bilər.

Süddən ayrılmış dovşan balaları qrupla (10–12 baş), damazlıq dovşan balaları 3–4 baş bir yerdə, üç aylıqda erkəklər isə tək-tək, dişilər isə iki-iki saxladıq. Cavan dovşanların cinsi yetişkənliyi 3–4,5 aylıqdan başladığını müəyyən etdik. Dişi

cavan dovşanları 3–4 aylıqda, erkək dovşanları isə 6–7 aylıqda cütləşməyə buraxdıq. Onlar həftədə 1 dəfə həvəsə gəlir. Ətlik məqsədilə broyler sistemi də tətbiq edilir. Ətlik üçün yetişdirilən bala dovşanlar ana altında 60–70 gün bəslənir. Bu dövrdə onların 1,8–2 kq çəkisi olur. Ətlik məqsədilə yetişdirilən dovşançılıqda dovşanları 2 mərhələdə yetişdirdik. Hər mərhələdə saxlama müddəti 90 gündür. Birinci mərhələdə dovşanlar artırılır (cütləşmə, boğazlıq müddəti, balaların bəslənməsi), ikinci mərhələdə isə süddən ayrılmış dovşanlar yetişdirilir və kökəldilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Q. Q., & Əliyev, M. İ. (2012). *Heyvandarlığın əsasları*. Elm və Təhsil, 264–269.
2. Sultanov, R., Surxayev, P., & Mahmudov, M. (2000). *Xəz dərili vəhşi heyvanlar*. Nərgiz Nəşriyyatı, 35–49.
3. Qulubəyova, M., Hüseynova, R., & Nağıyeva, A. (2021). Azərbaycanada dovşançılıq təsərrüfatlarında dovşanların saxlanılma gigiyenası. *ADAU-nun Elmi Əsərləri*, (2), 28–31.

Nərgiz Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-6915-8909>
gurbanovanargiz7@gmail.com

Sinan Vəlizadə

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-4220-5184>
sinan_9292@mail.ru

Gəncə-Qazax zonasında yetişdirilən camışların yemləndirilməsinin yay mövsümündə məhsuldarlığa təsirinin öyrənilməsi

Açar sözlər: *camış, yem payı, protein, eritrosit, hemoqlobin, məhsuldarlıq*

Keywords: *buffalo, feed ration, protein, erythrocyte, hemoglobin, productivity*

Respublikamızda ərzaq istehsalının artırılmasında ən böyük ehtiyat mənbələrindən biri də camışçılıqdır. Təsərrüfatlarda, fermalarda camışçılığı inkişaf etdirmək, onların sayını artırmaq, cinsini yaxşılaşdırmaq və məhsuldarlığını yüksəltmək üçün hər cür imkan və şərait vardır. Camışlar respublikamızın demək olar ki, bütün rayonlarında, ən çox isə Şəki-Balakən zonasında, Kür və Araz boyu rayonlarda, həmçinin Qarabağda geniş yayılmaqdadır (Babayev, 1986).

Azərbaycanda camışçılıqla qədimdən məşğul olurlar. Ölkəmizdə əhalinin ət və süd məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində camışçılıq mühüm yer tutur. Camış saxlamaqda xalqın yaxşı ənənəsi və təcrübəsi vardır. Ölkəmizdə camışçılığın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait — kifayət qədər bataqlıqlar və qamışlıqlar mövcuddur (Abdullayev, 2012).

Camışların yemləndirilməsi zamanı onlara istifadə edilən yemlər inəklərin yemləndirilməsində istifadə edilən yemlərdən müəyyən qədər fərqli olur. Camışlar müxtəlif otlaqlardan inəklərə nisbətən daha yaxşı istifadə edirlər. Camışlar inəklərə nisbətən qaba yemləri daha yaxşı həzm edirlər, onlar su hövzələrinin, arxların, axmaz göllərin, gölməçələrin ətrafında olan qamışlarla, onların qurumuş yarpaqlarını yeyərək yaxşı həzm edirlər. Bildiyimiz kimi, camışlar hidrofilye heyvanlar hesab edilir. Bu zaman camışların 1 kq quru yemi 30–40 dəqiqəyə, saman və küləsi 50–60 dəqiqəyə, arpa yarmasını 14–15 dəqiqəyə, isladılmış qarışıq yemi 7–9 dəqiqəyə yeyirlər. Əgər bu vaxt uzanarsa, o zaman yem düzgün hazırlanmayıb və ya keyfiyyəti yaxşı olmadığı müəyyən olunur (Tağıyev, 2023).

Camışların Gəncə–Qazax zonasında müxtəlif tipli, səviyyəli yem payları və xüsusilə mövsümdən asılı olaraq yemləndirilməsinin, məhsuldarlıq və intyer göstəricilərindən asılı olaraq öyrənilməsi barədə məlumat çox az idi. Odur ki, mövzunun öyrənilməsini qarşımıza məqsəd qoyduq. Tədqiqat işi Samux rayonu, Alabaşlı kəndində yerləşən “Alabaşlı” fermer təsərrüfatında aparıldı. Tədqiqat zamanı təcrübə üçün 2 qrup camışlar ayırdıq, hər qrupda 7 baş olmaqla cəmi 14 baş üzərində təcrübə apardıq. Təcrübə qrup camışlar düşərgə şəraitində 2 protein səviyyəli yem payı ilə 30 gün müddətində yemləndirildi. Nəzarət qrupunda hər bir yem vahidinə 110 q, təcrübə qrupunda isə 135 q həzm olunan protein verilmişdir. Bu məqsədlə nəzarət qrupunun camışlarının yem payında 35 kq yaşıl çəmənin otu, 3 kq qarışıq yem, təcrübə qrupunun camışlarının yem payında isə yonca otu verilmişdir. Hər iki qrupda yem vahidi eyni olmuşdur. Lakin I qrupa nisbətən II qrupda 22,5% protein artıqdır. Nəticədə nəzarət qrupunda orta gündəlik süd məhsulu 7,4 kq, təcrübə qrupunda isə 8,6 kq olmuşdur. 90 gün təcrübə müddətində nəzarət qrupu camışların hər bir başından 666 kq və

təcrübə qrupundan 774 kq süd sağılmışdır ki, bu da inək südü hesabı ilə müvafiq olaraq 1348 kq və 1629 kq təşkil edir.

Beləliklə, protein səviyyəsindən asılı olaraq süd məhsulu 116,2% və südün yağılılığı 0,3% yüksək olmuşdur. Eyni əlaqədarlıq bəzi fizioloji göstəricilərdə də müşahidə edilmişdir. Müvafiq olaraq I qrupa nisbətən II qrupda qanda eritrositlərin miqdarı 108,1%, hemoqlobin 106,3%, tər vəzlərinin 1 sm² sahədə miqdarı 110,1% və tər vəzinin həcmi 107,7% artıq olmuşdur. Təcrübədə yem payının protein səviyyəsindən asılı olaraq nəzarət qrupunda 1 kq südə 1,5 kq, təcrübə qrupunda isə 1,3 kq yem vahidi sərf olunmuşdur.

Aparılmış elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsindən məlum olur ki, Gəncə-Qazax zonasında heyvanların yem payında yay mövsümündə 20–25% və qışda 25–35% protein çatışmır. Bu çatışmazlığın ödənilməsi üçün ən əlverişli üsul proteinlə zəngin olan yemlərin istehsalının artırılmasıdır. Odur ki, yay mövsümündə camışların yem payında proteinlə zəngin olan yonca otunun verilməsi təsərrüfata iqtisadi cəhətdən faydalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yonca otu nəinki proteinlə zəngin olması baxımından, həmçinin yonca proteinin həzməgediciliyinin də yüksək olması ilə səciyyələnir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Q. Q., & Əliyev, M. İ. (2012). *Heyvandarlığın əsasları*. Elm və Təhsil, 242–246.
2. Tağıyev, A. Ə., Məmmədov, R. T., & Süleymanov, Z. M. (2023). *Kənd təsərrüfatı heyvanlarının və quşlarının yemləndirilməsinə qoyulan gigiyenik tələblər*. Star Çap Evi, 37–41.
3. Babayev, A. (1986). *Camışçılığın əhəmiyyəti*. Azərnəşr, 3–15.

İÇİNDƏKİLƏR CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Müşfiq Çobanov

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində gürcü
publisistikasında Azərbaycan mövzusu 7

Gülçin Məmmədova

Afin məzmunlu bəzi məsələlərin
həllində vektorlardan istifadə edilməsi metodikası 14

Tural Mehdiyev

İşçi məmnunluğu və onun milli iqtisadiyyatdakı
səmərəliliyə təsiri 18

Nabat Əhmədova

Uşaqlarda məsuliyyət hissinin formalaşması 23

Nazilə Rəhimova

Müxtəlif dillərdə işlənən etnoqrafik realiyalar 26

Gulnar Hasanova, Puste Ismayilova

Enhancing Language Competence Through Skill-Specific
Activities: A Pedagogical Approach to Listening, Speaking,
Reading, and Writing 30

Zeynab Əhmədova

Müasir dövrdə mədəni əlaqələrin dilin inkişafına təsiri 34

Hagigat Valiyeva

About the phonetic formation of the text 37

Lamiə Heydərova

Qərb mədəniyyət dilçiliyi və postsovet
Linqvokulturologiyası 40

Zita Huseynova, Gulbaniz Alverdiyeva, Naiba Hamzayeva Logical Thinking as a Condition For Successful Learning of a Second Foreign Language at a University	43
Dilarə Kərimova Frazeoloji vahidlərin dildə yeri, yaranma və inkişaf mərhlələri.....	45
Günay Xanizada Ümumtürk tarixinin tədrisinin əhəmiyyəti və Azərbaycan ictimaiyyətində mövzuya münasibət.....	50
Günay Camalova Azərbaycan təhsil sistemində innovativ idarəetmə mexanizmlərinin rolu	54
Validəxanım Məmmədli İdarəetmədə monitoring və qiymətləndirmə anlayışının məhiyyəti və məzmunu	59
Cavid Vəliyev Ali təhsildə strateji planlaşdırma və davamlı inkişaf modelləri.....	63
Leyla Meybullayeva, Ülviyyə İbrahimova Zəngəzur mahalının toponimlərinin etimoloji təhlili	67
Günel Mancanova Frazeoloji birləşmələrin strukturu.....	71

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Mirzəmməd Həsənov, Rəhim Bilalov, Eminağa Axundov İri buynuzlu mal-qaranın yemləmə rejiminin pozulması nəticəsində yaranan qısırlıq	74
--	----

Qumru Balaxanova

Neft çirklənməsinin torpaq ekosistemində mikromisetlərin fermentativ aktivliyinə və humus əmələgəlməsinə təsiri 78

Aynurə Səfərova

İş və ailə rolu konfliktlərinin qadınlarda psixi sağlamlığa təsiri: mədəniyyətlərarası müqayisə..... 81

Eminağa Axundov

Pişıqlərin qısırlaşdırılması əməliyyatı və qısırlaşdırmanın sağlamlığa faydaları 85

Məhbubə Qulubəyova, Tahirə Pənahova

ADAU-nun Vivarumunda yeni doğulmuş dovşan balalarının bəslənmə texnologiyasının öyrənilməsi..... 89

Nərgiz Qurbanova, Sinan Vəlizadə

Gəncə-Qazax zonasında yetişdirilən camışların yemləndirilməsinin yay mövsümündə məhsuldarlığa təsirinin öyrənilməsi 94

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: elmmmerkezi@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: elmmmerkezi@aem.az

İmzalandı: 11.09.2025
Onlayn çap: 17.09.2025
Kəğız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 6,25 ç.v.
Sifariş: 83

Signed: 11.09.2025
Online publication: 17.09.2025
Format: 60x84, 1/16
Stock issuance: 6,25 p.p.
Order: 83

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house
“ZANGAZURDA”
Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

